

Sven Lilja

Urbanisering i långtidsperspektiv Några teorier och ett empiriskt exempel

Inledning

"Urbanisering" är ett begrepp som står för en mycket omfattande social förändring. På mindre än hundra år har den västliga världen förvandlats från ett agrar till ett urbaniserat samhälle. Och detta är en förändringsprocess som inte bara berört den västliga hemisfären. Idag är urbaniseringen en pågående global process som inte visar några tecken till avmattning. Man har uppskattat den globala stadsbefolkningens andel till mer än 40% av jordens befolkning och utvecklingstakten pekar mot 50% vid sekelskiftet år 2000. Detta är siffror som ska ställas mot en antagen urbaniseringsnivå år 1800 på ca 3% och 1900 ca 14%.¹

Dessa och andra fakta av liknande slag har påkallat ett ingående vetenskapligt studium, och forskare världen över har inte varit sena att anta utmaningen. Den moderna urbaniseringsprocessen har varit föremålet för mycket omfattande forskningsinsatser ända från dess tidigaste skeden på 1800-talet. Samtidigt lider begreppet av en besvärande vaghet som ställt en del forskare inför problemet med dess "egentliga innebörd". Låt mig citera några färska ord av Bo Öhngren: "Trots betydande forskningsinsatser råder fortfarande ... en viss definitionsförbistring rörande själva begreppet urbanisering. Till en del kan detta tillskrivas processens komplexitet men även den mångdisciplinära mångfalden i själva forskningsinsatsen."²

Öhngren trycker hårt på det han kallar urbaniseringens komplexitet. "Urbaniseringen är en makroföreteelse sammansatt av flera delprocesser med olika tidsförlopp och utvecklingstakt."³ Jag ska i den här artikeln spinna vidare på detta tema eftersom jag uppfattar denna komplexitet som ett nära nog konstituerande drag i urbaniseringsprocessen.

Jag har tre övergripande syften med artikeln.⁴ Först och främst vill jag driva en polemik mot försök att etablera en *teoretisk* definition av begreppen "stad" och "urbanisering". Jag vill i stället hävda att den vardagliga användningen av de båda begreppen ger associationer som tillräckligt väl svarar mot de faktiska sociala företeelserna. Teoretiska definitioner blir begränsande i stället för förlösande. Som jag ser det behövs endast instrumentellt motiverade *operationella* definitioner.

Mitt andra syfte är att ifrågasätta urbaniseringbegreppets ofta förekommande kronologiska avgränsning till den "moderna" urbaniseringen. Det är en vanlig uppfattning att begreppet bör reserveras för 1800- och 1900-talens dyna-

miska utveckling. Vad som skett före denna period ses gärna som något kvalitativt helt annorlunda, som inte förtjänar beteckningen "urbanisering".⁵ Min utgångspunkt är den motsatta. Det finns tillräckligt många drag av kontinuitet i urbaniseringsförloppet för att begreppet som sådant ska kunna användas på utvecklingen såväl före som efter den industriellt initierade urbaniseringen på 1800-talet.

Sist och slutligen vill jag försöka visa hur man empiriskt ska kunna belägga Öhngrens syn på urbaniseringen som sammansatt av "delprocesser med olika tidsförlopp och utvecklingstakter". Huvuddelen av artikeln handlar således om att, med utgångspunkt i ny internationell litteratur och med den svenska urbaniseringsprocessen som empiriskt exempel, påvisa hur urbaniseringsförloppet är framdrivet av ett komplex av orsaksfaktorer som opererar på olika "nivåer" och skapar olika förändringshastigheter. Alla försök att förklara urbaniseringsprocessen måste ta hänsyn till denna flerdimensionalitet i förändringsförloppet.

Framställningen tar således sin utgångspunkt i en kritisk granskning av några definitionsförsök kring stads- respektive urbaniseringsbegreppen. Jag kommer därefter att övergå till försöket att konkretisera urbaniseringens sammansatta karaktär. Den empiriska grunden för konkretiseringen blir den svenska urbaniseringen under hela dess 1000-åriga existens, men med en särskild tyngdpunkt förlagd till perioden 1550–1750.

Stadsbegreppet

Urbaniseringen förknippas vanligtvis med städer och deras utveckling. Redan här har vi den första svårigheten. Låt mig börja med ett par citat. Hos en nator inom den historiskt inriktade stadssociologin kan man finna följande formulering: "What is the city? How did it come into existence? What processes does it further: what functions does it perform: what purposes does it fulfill?" Och författaren ger längre ner på samma sida själv svaret! "No single definition will apply to all its manifestations..." Citatet är hämtat ur Lewis Mumfords klassiska arbete "The City in History".⁶

Mot denna pessimism i definitionsfrågan kan man ställa ett annat uttalande av en annan internationell prominens: "Our principal hypothesis is that in their structure, or form, preindustrial cities – whether in medieval Europe, traditional China, India, or elsewhere – resemble one another closely and in turn differ markedly from modern industrial-urban centers." Detta andra citat är hämtat ur Gideon Sjobergs "The Preindustrial City".⁷ Ställda mot varandra kan de båda kontrasterande citaten lätt ge betraktaren ett förbryllande intryck.

Diskussionen har pendlat mellan de båda extrempunkter som representeras av citaten. Sjoberg har inhöstat en del kritik från författare som inte delar hans tro på de strukturella likheterna mellan jordens alla pre-industriella städer. Man har pekat på stadsväsendets oändliga mångfald och det faktum att

flera av Sjöbergs definierande kriterier inte kan appliceras på stora delar av totalmängden förindustriella städer.⁸

Mumfords ståndpunkt är naturligtvis inte förenlig med åsikterna hos de många forskare som de facto har försökt definiera "staden" som en social enhet. Nu hör det till saken att Mumford, trots sina svårigheter att definiera "staden" som ett teoretiskt begrepp, inte har samma svårigheter när det gäller att identifiera enskilda städer i historien. Hans myllrande rika framställningskonst vimlar av exempel, och han är inte rädd för att sammanfatta sina iakttagelser i övergripande termer som "The ancient city", "Hellenistic...urbanity", "the baroque city", "coketown", "suburbia", "megalopolis", osv.

Svårigheten, själva grunden för motsättningarna, ligger naturligtvis i vilka kriterier man vill ge en definition av "staden", och hur pass generella dessa kriterier bör vara. Harold Carter har sammanfattat tendenser i den internationella diskussionen i sin bok "An Introduction to Urban Historical Geography". Han kontrasterar där vad han kallar socio-politiska definitioner hämtade från sociologi och socialantropologi mot definitioner baserade på städernas fysiska karakteristika. I det senare fallet hämtar han exempel från arkeologin. Sin egen uppfattning koncentrerar Carter i en enda innehållsrik mening: "The city is essentially a form of social organization based on the occupational specialization and social stratification of a territorially based population which has acquired a formal corporate identity". Carter sammanför alltså i koncentrerad form sociologiska kriterier ("occupational specialization", "social stratification") med fysisk-geografiska ("territorially based population") och juridisk administrativa ("formal corporate identity").⁹

Carters definition framstår som tymligen representativ för övningar av det här slaget, men den kan lika lite som någon annans värja sig mot empiristisk kritik av traditionellt historiskt märke. Inga av hans kriterier är unikt knutna till städer och flera andra kriterier kan med samma rätt pressas in i liknande definitionsförsök. Det är tydligt att Carter själv har en viss distans till sina egna försök. Redan i följande mening gör han en markering genom att en pas-sant tala om "...this search after elusive definition..."¹⁰

Svårigheten att hitta en entydig definition av "staden" som samhällstyp har inte bara frambringat en mängd olika definitionsförsök. Den har också, kanske mest uttalat i modern sociologi, lett till ett radikalt ifrågasättande av den *teoretiska möjligheten* till en definition. En sådan argumentationslinje följer Philip Abrams i uppsatsen "Towns and Economic Growth: Some Theories and Problems". I anslutning till Louis Wirth's 1938 publicerade tankar i den berömda artikeln "Urbanism as a way of life" menar Abrams att vi fortfarande förgäves letar efter en teori som systematiserar den tillgängliga kunskapen om *staden som en social enhet*. I opposition till Wirth däremot hävdar han att detta har sina orsaker. "It may be", säger Abrams, "that one reason for this is that in an important analytical sense the city is *not* a social entity; that we have been victims of the fallacy of misplaced concreteness in treating it as such; and that one object of urban history and urban sociology now might be to get rid of the concept of the town."¹¹

Abrams gör en genomgång av flera klassiska arbeten inom stadshistoria och stads sociologi och försöker visa hur tidigare analyser av staden "as a social entity or agent in its own right"¹² har utmynnat i teoretiska vagheter. Han menar att man i stället för att studera "staden" som ett väldefinierat socialt begrepp har, mer eller mindre mot sina uttalade ambitioner, hamnat i analyser av strukturella fenomen, vilka visserligen varit lokaliserade till städer men i själva verket varit delar av större sociala system. Abrams använder sig bl.a. av Maurice Dobbs berömda arbete "Studies in the Development of Capitalism" för att styrka sin tes. Han attackerar Dobbs idé att uppkomsten av städer varit en avgörande faktor bakom upplösningen av den feodala samhällsformationen, och visar att den faktor Dobb använder sig av för att förklara övergången från feodalism till kapitalism inte är "staden" som sådan. "Staden" ersätts hos Dobb av feodalsamhällets oförmåga att inom givna feodala ramar inrymma de processer av småskalig produktion och utbyte som skapats av det feodala samhällssystemet i sig självt. Feodalismen gick sin upplösning till mötes som en följd av feodala gruppers interna kamp om handelsprofit och dominans över småskalig produktion, inte som en följd av att städer uppkommit.¹³ Konsekvensen blir, menar Abrams, att Dobb redan i sin bok men också i sin senare polemik med Sweezy och andra tvingas till reträtt. "What has happened here is not that the town has moved from being an independent variable to become a dependent variable but that it has ceased to be an intrinsically problematic social object at all."¹⁴ Dobbs öde delas av andra med ambitionen att använda "staden" som en förklaring till social förändring. "Staden" är inte ett explanandum utan en explanans, som Abrams uttrycker saken.

Det är inte så svårt att instämma i Abrams kritik av den forskningstradition som vill tillskriva "staden" eller det ännu mer diffusa begreppet "urbanism" oberoende status i förklarings sammanhang. Städer är produkter av samhällssystem. Deras uppkomst och utveckling måste naturligtvis förklaras utifrån de sammanhang de existerar i. De kan inte heller ses som monolitiska sociala enheter med förmåga att agera i, påverka och styra det sociala systemet i stort. Städer är konglomerat av människor, mänskliga aktiviteter och mänskliga roller. Detta innebär emellertid inte att städer som sådana saknar social realitet och förmåga att influera det omgivande samhället. Man får lätt det intrycket när Abrams argumentering når sina höjdpunkter. Jag kan inte se det som särskilt lyckat att vi gör oss av med stadsbegreppet. "Stad" är ett ord, och som sådant en språklig konvention för en verklighet vi och flertalet människor före oss i historien faktiskt har kunnat iaktta. Det är ju ingen slump att de flesta språk har någon eller några mer eller mindre synonyma termer till vårt svenska "stad". Städerna har funnits inför våra ögon åtskilliga tusen år som en påtaglig verklighet, och de har haft förmågan att påtvinga oss ett ord för deras allmänbegrepp. Även om Abrams argumentering har viktiga poänger förefaller den mig väl långt driven i sin iver att rensa ut förlegade föreställningar.

Vill man med lätt hand karrikera Abrams position skulle man exempelvis kunna hävda att en iakttagen historisk omläggning av ett agrart produktionssy-

stem i riktning mot jordbruk för kapitalistisk avsättning inte beror på dess närhet till en stad utan till en marknadsplats. Vill man vara teoretiskt stringent kanske man också måste göra sig av med termen marknadsplats för att i stället ersätta den med "ort för kommersiellt utbyte" eller varför inte "socialt rum för reciproka bytesrelationer" eller någon annan lika skräckinjagande scientistisk hybrid. Det bör enligt min mening var fullt möjligt för oss att uppnå kommunikation med omvärlden även om vi använder ordet "stad" i stället för någon annan föregivet mer precis terminologi. Det är kommunikationen som är poängen, inte definitionen.

Den viktiga slutsatsen man kan dra av Abrams i övrigt mycket intressanta artikel är att våra svårigheter att nå fram till en *teoretiskt entydig* definition av begreppet "stad" har orsaker som vi inte kan hoppas komma förbi. Det finns alltså ingen anledning att kasta bort tid på den sortens övningar. Däremot är det en annan sak när det gäller *operationella* stadsdefinitioner. Stadsdefinitioner behövs inte som fristående abstraktioner utan som instrument för analyser i en konkret forskningssituation. Den vetenskapliga verkligheten ger åtskilliga exempel på situationer då det finns ett akut behov av noggrannt fastställda *empiriska* kriterier på de företeelser vi av någon anledning vill kalla städer. Exempelvis kan urbaniseringens förstadier och tidigaste utveckling knappast analyseras utan någon klassificering av de arkeologiska lämningar som är de enda bevarade källorna till denna historia. Inte heller är det möjligt att analysera den moderna urbaniseringsprocessen utan kvantitativa kriterier som avgränsar de orter som ska ingå i studien.¹⁵

Urbaniseringsbegreppet

Det faktum att teoretiska stadsdefinitioner är undflyende fenomen underlättar naturligtvis inte en analys av *urbaniseringen* som social företeelse. Vill man göra den rimliga kopplingen mellan städer och urbanisering blir den teoretiska problematiken likartad. Problemet blir i en mening till och med svårare eftersom begreppet "urbanisering" egentligen är mer abstrakt än begreppet "stad". Det är ett begrepp som täcker ett aggregat av städer i förändring. Det är svårt eller kanske omöjligt att peka ut den fysiska realiteten urbanisering.

Urbaniseringsbegreppet skiljer sig också från stadsbegreppet inte bara i den meningen att det står för en mer abstrakt social realitet, utan också därigenom att det står för en process, en kontinuerlig förändring. Vi kan inte tala om urbanisering utan att tänka in tidsaspekten. Begreppet implicerar förändring, inte tillstånd. En förståelse av urbaniseringsprocessen förutsätter att den place-ras i sitt sammanhang med andra, relevanta förändringsprocesser. Urbaniseringen kan, som jag ser det, inte förklaras mot en bakgrund av sociala tillstånd, samhällssystem eller samhällsformationer.

Även om termen urbanisering är komplicerad till sin natur fungerar den, i likhet med stadsbegreppet, för kommunikation; åtminstone normalt sett. Ibland

kan det behövas vissa preciseringar, dock utan att dessa behöver underminera begreppet som sådant, eller att de måste resultera i en regelrätt definition.

Detta hindrar inte att en diskussion rörande urbaniseringsbegreppet har förts som i mycket liknar den som handlat om stadsbegreppet. På samma sätt som stadsdefinitionerna kännetecknas urbaniseringsdefinitioner av systematiserade försök att fastställa generella och absoluta kriterier. Och diskussionen har på ett analogt sätt ofta resulterat i strider om dessa kriteriers vara eller inte vara. I själva verket tycks preciseringar och kvalificeringar ofta bli resultatet av definieringsförsök av den här typen. Jag avser givetvis inte att åstadkomma en ny definition med mina synpunkter nedan, bara att ge en kortfattad men kritisk presentation av *ett* intressant försök inom genren.¹⁶

Jan de Vries, en holländsk ekonom-historiker numera verksam i USA, diskuterar urbaniseringsbegreppet i sin bok "European Urbanization 1500–1800" (Methuen and Co. LTD, London 1984). Han tar sin utgångspunkt i en definition som presenterades redan 1942 av Hope Eldridge Tisdale. "Urbanization is a process of population concentration. It proceeds in two ways: the multiplication of points of concentration and the increase in size of individual concentrations."¹⁷ Nu är det strängt taget bara den första meningen som kan kallas definition. Resten kan närmast karakteriseras som en generellt formulerad ad hoc-precisering av definitionen. Att precisera en definition är, som jag ser det, inte detsamma som att definiera. En annan iakttagelse man kan göra beträffande Tisdales definition är att den ligger på en mycket hög generalitetsnivå. Den kan jämföras med vad som vanligen kallas en allmän lag.

Tisdales definition lider naturligtvis av samma brist som de av Abrams förkättrade stadsdefinitionerna. Definitionen är för vid; den täcker åtskilliga sociala realiteter som vi inte normalt är villiga att kalla urbanisering. Samtidigt är den också för trång; den saknar kvalitativa aspekter som vi gärna vill förknippa med urbanisering.

De Vries uppmärksammar två problem med Tisdales definition. För det första, menar han att Tisdale's "points of concentration" bör, för undvikande av missförstånd, preciseras till att gälla städer, vilket för honom aktualiserar stadsbegreppet. Han anger här fyra vanligen förekommande kvantitativa kriterier: 1) befolkningsstorleken, 2) bosättningstätheten, 3) andelen icke-agrara verksamheter samt 4) diversifieringen av de icke-agrara verksamheterna. Samtliga fyra är kontinua längs en kvantitativ skala. Städer måste därför definieras genom att man fastställer en delningspunkt för vad man vill se som rurala respektive urbana nivåer. För att de Vries ska vara villig att tala om en stad i denna mening bör samtliga fyra kriterier ha nått över gränsnivån till den urbana delen av skalan. De Vries erbjuder här alltså en rent operationell definition som en utgångspunkt för analyser av urbaniseringen.

Den andra kritiska punkten i Tisdales definition, menar de Vries, är att den inte ställs i relation till motsvarande utvecklingar på landsbygden. I princip blir Tisdales definition liktydig med kvantitativ stadstillväxt i största allmänhet. "Can one speak of urbanization if cities are growing, but the percentage

of the population located in these points of concentration are falling?"¹⁸ Den frågan ställer sig de Vries och ansluter sig omedelbart till en komplettering av Tisdales två punkter med ytterligare en, tillagd av Philip Hauser 1965. Hauser ställer som kompletterande kriterium att befolkningsandelen bosatt i städer ska öka i förhållande till den bosatt på landsbygden. Han kräver alltså vad man vanligen brukar kalla en ökande urbaniseringsgrad innan han vill tala om urbanisering i egentlig mening.

De Vries menar att den rent statistiska definition av urbaniseringsbegreppet, som blir resultatet av Tisdales, Hausers och hans egna kriterier, bara ger *en* aspekt av urbaniseringen. Problemet är att begreppet i vardaglig användning ofta implicerar något mer än en rent kvantitativ tillväxt av städernas relativa befolkningsandel. Han vill i stället urskilja tre olika innebörder av begreppet. Han talar således om *demografisk urbanisering*, som en term för den nämnda omfördelningen av ett områdes befolkning från landsbygd till städer.

Det något osvenska ordet beteende-urbanisering (behavioural urbanization) låter de Vries stå för urbana beteenden, tankemönster och aktiviteter oavsett om dessa är lokaliserade till landsbygden eller någon stad. De Vries beteende-urbanisering har uppenbarligen mycket gemensamt med den urban-rurala dikotomi som har spelat så stor roll inom socialantropologin.¹⁹ Det rör sig i det här fallet om skilda livsmönster och attityder förknippade med olika socio-ekonomiska grupperingar. Kanske kan man också tala om skilda kulturmönster i den moderna kulturteoretiska forskningens mening.²⁰ Ett bättre ord för den här typen av urbanisering skulle i så fall vara *kulturell urbanisering*.

Med begreppet *strukturell urbanisering* menar De Vries "the concentration of activities at central points in contrast to demographic urbanization's emphasis on the concentration of population".²¹ Nu är det inte helt klart varför man ska skilja koncentration av människor från koncentration av deras aktiviteter. De Vries är medveten om detta men menar att det finns anledning att *teoretiskt* hålla isär ett ökande antal människor engagerade i urbana aktiviteter från ett ökande antal urbana aktiviteter som attraherar ett växande antal människor och som i sin tur förvandlar rurala bebyggelser till urbana.

Enligt min mening ligger de Vries här snubblande nära en cirkel i sin argumentering och han tvingas till ytterligare preciseringar för att klargöra sin idé. I anslutning till en urbaniseringsdefinition som framförts av Charles Tilly menar han att strukturell urbanisering speglar samhällsförändringar som har sin bakgrund i framväxten av storskaliga, koordinerade aktiviteter. Som exempel på sådana storskaliga, koordinerade aktiviteter pekar de Vries (efter Tilly) på den centraliserade statsmaktens göranden och låtanden, professionellt utövande av religion, bevakningskontroll, fabriksproduktion samt utbyte via marknaden. Denna typ av aktiviteter kräver aktörer på rätt positioner och med tillräcklig makt, kommunikationslinjer för kontakter och sociala relationer som överskrider traditionella allianser av lokal eller släktnatur. Det specifika med Tillys definition, enligt de Vries, är att den relaterar urbana aktiviteter till nätverk av städer och att den betonar kommunikationssystemet som håller nätverket samman.

Vad de Vries (och Tilly) här gör är att de kopplar samman en social förändringsprocess, urbaniseringen, med en annan, utvecklingen av storskaliga och koordinerade aktiviteter. Resultatet blir framväxten av ett urbant nätverk, dvs en strukturell förändring av samhället som är *en* aspekt av urbaniseringen.

De Vries vacklar, som jag ser det, mellan en teoretisk och en operationell definition. Definitionen av demografisk urbanisering framstår som rent formell, kvantitativ och framför allt operationell. Det är också denna definition som, föga överraskande, fått styra hans faktiska undersökning av Europas urbaniseringsprocess. I sin databas över städernas storlek har han ställt som minikriterium att städerna någon gång under perioden ska ha uppnått minst 10 000 invånare. På vissa punkter i analysen utsträcker han denna formella gräns till 5 000. Hans studie är en alltigenom kvantitativ undersökning grundad på urbana befolkningstal.

Mot denna operationella definition kan ställas den kulturella urbaniseringen, som drar starkt mot en absolut och teoretisk definition av det "urbana". Urbaniseringen blir här en oberoende variabel i det totala sociala sammanhanget. Denna definition tycks överhuvudtaget inte ha spelat någon roll för studien som sådan, för såvitt de Vries med urbana beteenden inte avser de demografiska beteendemönster han diskuterar i ett av sina kapitel. Rimligen måste han dock avse något mer omfattande eftersom han i samband med sin diskussion om beteende-urbaniseringen karakteriserar den bland annat med den välkända frasen "the urban way of life".²²

Den strukturella definitionen faller mellan två stolar. De Vries framhåller själv dess nära anknytning till de båda andra. Nu spelar urbana nätverk och urbaniseringens geografi en rätt stor roll i de Vries studie, vilket motiverar att denna aspekt framhålls. Men återigen är det den demografiska definitionen som i praktiken ligger i botten på undersökningen, och den betoning av det urbana nätverket som den strukturella definitionen implicerar lägger i praktiken inte mycket till den demografiska definitionens innebörd.

De Vries begreppsexercis har naturligtvis ett mycket klart syfte. Han polemiserar mot en forskningstradition som hävdar att urbanisering är en företeelse som framför allt är kopplad till de två senaste sekulens industriella och tekniska revolution.²³ De Vries vill i stället framhålla att urbaniseringen måste ses som en mer allmän historisk process med rötter i den förindustriella perioden. Olika epoker kan ha en urbaniseringsprocess med historiskt betingade särdrag, men den generella företeelsen är inte unikt knuten till det industriella samhället. Urbaniseringsbegreppet kan och bör alltså, enligt de Vries, användas för den tidigmoderna perioden lika väl som den moderna och den medeltida.

Jag ansluter mig helt till de Vries konklusion samtidigt som jag ställer mig skeptisk till hans tre-ledade²⁴ urbaniseringsdefinition, särskilt då de drag av absolut, teoretisk definition den innehåller. Det finns inte större anledning att abstrahera urbaniseringsbegreppet i en teoretisk definition än stadsbegreppet. Samtidigt tror jag inte att vi behöver göra oss av med urbaniseringsbegreppet bara för att vi inte kan definiera urbaniseringen teoretiskt som en universell

och oberoende social variabel. Som jag ser det har begreppet som sådant samtliga de vagheter som normalt är förknippade med vår språkavvändning. Men, vagheter behöver inte nödvändigtvis vara synonymt med svagheter. Tvärtom! Urbaniseringsbegreppet innehåller implikationer som ligger inbyggda i vår vardagsanvändning av ordet. Det finns ingen anledning, ens av vetenskapliga skäl, att skära bort begreppets mångdimensionalitet. I stället, menar jag, bör vi se det som en term för olika besläktade och sammankopplade sociala processer längs en glidande semantisk skala från en minimumdefinition, som vi kan kalla demografisk urbanisering till en optimumdefinition, med ungefär den innebörd som ovan har lagts i termen kulturell urbanisering.²⁵ Jag tror att detta betraktelsesätt är mer realistiskt än det som ligger bakom de olika "positivistiska" försöken att formulera en universell definition för ett sammansatt socialt fenomen. Begreppet blir på så sätt hanterligt att operationalisera och mäta empiriskt, samtidigt som vi inte frånhänder oss möjligheten att se den uppmätta storheten som ett mått och en indikation på sociala förändringar i stort, vilket den ju uppenbarligen är!

Även om det, enligt min mening, inte finns något starkt skäl att göra sig av med urbaniseringsbegreppet som sådant behövs som jag redan har varit inne på vissa preciseringar för att det ska vara användbart i vetenskapliga och i vissa vardagliga sammanhang. Det är nödvändigt att skapa en viss klarhet i vad vi i olika situationer vill att begreppet ska stå för. Vilken social realitet mäter man i själva verket när man mäter urbanisering? Preciseringar av detta slag blir operationella och behöver inte förutsätta någon universellt giltig, teoretisk definition av begreppets kvalitativa aspekter. Jag ansluter mig tvärtom till det jag uppfattat som Abrams bärande tanke, nämligen "stadens" alternativt "urbaniseringens" oupplösliga samband med dess sociala kontext.

Den operationalisering som förefaller mig klart lämpligast är den som de Vries de facto har valt, dvs det han kallar demografisk urbanisering. Urbanisering låter sig sannolikt enklast och entydigast mätas genom städernas aggregerade folkmängd kontra den totala folkmängden i undersökningsområdet. En sådan metod ger ett entydigt kvantitativt mått som indikerar sociala processer oavsett om dessa bör kallas "urbana" i sig eller snarare bör ses som bakgrundsvariabler till urbaniseringen. Samtidigt är det viktigt understryka att begreppet urbanisering betecknar progressiv förändring i den meningen att samhället utvecklas mot en högre grad av urbanisering än det utgick från. Den operationella definitionen bör således gälla en situation då stadsbefolkningen växer hastigare än totalbefolkningen. Andra situationer kan analogt med detta språkbruk kallas urban-rural balans eller de-urbanisering beroende på om vi har att göra med en över tiden stabil fördelning mellan stad och landsbygd eller om stadsbefolkningen tenderar att minska relativt landsbygdens befolkning.

Urbaniseringsbegreppet operationaliserat på detta sätt betecknar med andra ord en relation, fördelningen av befolkningen mellan stad och landsbygd. För den terminologiska klarhetens skull behövs också termer som uttrycker stadsbefolkningens förändringar i absolut mening. Detta behov tillgodoses kanske

enklast om vi talar om städernas tillväxt, stagnation respektive tillbakagång. Denna terminologi kan användas för individuella städer såväl som för det urbana systemet i stort.²⁶

Urbaniseringens "longe durée"

Urbaniseringen kan ses som en del, och en integrerad sådan, av den sociala förändringens problem. Jag har i ett annat sammanhang talat om urbaniseringsförloppets olika tidsdimensioner.²⁷ Vad jag då närmast avsåg var de olika sociala förändringshastigheter man kan avläsa ur en kvantitativ analys av urbaniseringen över mycket lång tid. Fernand Braudel är sannolikt den historiker som blivit mest känd för sina funderingar kring denna typ av historieteoretiska problem. Han tar sin utgångspunkt i den historiska föränderligheten, den processuella aspekten av historien. Med begreppet "social tid", "the multifarious, contradictory times of the life of men...", vill han lyfta fram den "dialectic of duration" som han menar är historikernas speciella område inom den stora familjen humanvetenskaper.²⁸

Braudels polemiska udd är riktad mot den traditionella historiens fixering vid det korta tidsperspektivet, vid de unika händelsernas och de individuella aktörernas historia. Detta perspektiv räcker inte anser Braudel. "All historical work is concerned with breaking down time past...". Bortom händelsehistorien, "l'histoire événementielle", finns den ekonomiska och sociala historiens cykliska tidsperspektiv på några decennier, de repetitiva konjunkturernas historia, l'histoire conjuncturelle. Ännu längre bort på tidsskalan finner Braudel "a history capable of traversing even greater distances, a history to be measured in centuries...". Här har han sin egentliga hemvist. De långa tidsperspektiven, "la longue durée", och de varaktiga strukturerna är den historiska ocean upptäckaren Braudel har försökt korsa med sitt vetenskapliga skepp.

Braudels tankegångar är intressanta i det här sammanhanget av åtminstone två skäl. De lyfter fram historiens processuella aspekter och de betonar de sociala fenomenens flerdimensionalitet. Det är inga svårigheter förknippade med att se urbaniseringen i Braudels perspektiv. Urbaniseringsförloppet har influerats av olika sociala processer som överlagrat varandra och samverkat respektive motverkat varandra under olika historiska skeden. I själva verket är det möjligt att skilja ut Braudels tre tidsperspektiv i det långsiktiga urbaniseringsförloppet. Var och ett står för olika nivåer av social förändring. Var och ett har på sitt sätt influerat urbaniseringsprocessen i stort, och förutsätter förklaringar på motsvarande nivåer. Jag ska, helt preliminärt, tala om *strukturnivån*, *konjurnivån* respektive *aktörsnivån* när jag i fortsättningen refererar till dessa olika urbaniseringsnivåer.

Jan de Vries försök att definiera urbaniseringen ligger på strukturnivån. En av hans poänger är just att se urbaniseringsprocessen som en kontinuerlig rörelse, en process utan diskontinuiteter. Han angriper etablerade och förenklade

föreställningar om de "medeltida" respektive "tidigmoderna" städerna, och han riktar sin udd bland annat mot den inom samhällsvetenskaperna traditionella dikotomin industriell – förindustriell. De Vries anser att synen på den industriella revolutionen, uppfattad som en plötslig historisk diskontinuitet, har börjat utmanas i modern forskning och att detta får konsekvenser för vårt sätt att se på urbaniseringsprocessen.²⁹

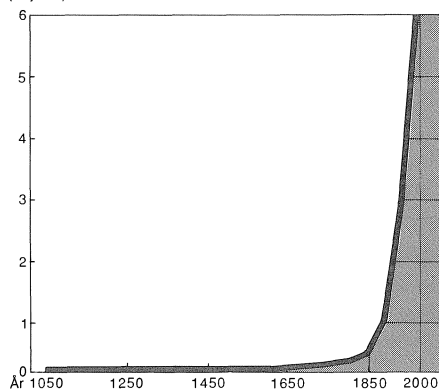
De Vries kontinuitetsföreställning hindrar honom inte från att se epoker i urbaniseringsprocessen. I samband med sina definitionsförsök betonar han tvärtom det nära sambandet mellan urbaniseringens skeden och *samtidiga* sociala processer. Den tidigmoderna staden måste ses i den tidigmoderna urbaniserings sammanhang. Enligt de Vries är visserligen "urbanization...a more general historical process, but one whose specific characteristics vary over time".³⁰

Frågan om kontinuitet kontra diskontinuitet i den långsiktiga urbaniseringsprocessen infinner sig objuden om man försöker grafiskt återge förloppet i dess helhet. Jag har i mina pågående forskningar kring urbaniseringsprocessens struktur och orsakssammanhang ca. 1570–1770 mer eller mindre osökt förts in på problemen kring det totala skeendet. Min utgångspunkt vid projektets början var en hypotes som ville se den tidigmoderna urbaniseringen i Sverige som en specifik fas i en succession av kvalitativt åtskilda urbaniseringsstadier.³¹ Åtskilliga fakta pekade i denna riktning. Samtidigt var det omöjligt att realistiskt bedöma frågan om eventuella kontinuitetsbrott enbart genom att studera den aktuella perioden. Det blev nödvändigt att sätta in det presumtiva tidigmoderna stadiet i ett vidare kronologiskt sammanhang.³² Ganska snart stod det klart att kontinuitetsproblematiken var komplicerad och frågan om avgränsade kvalitativa stadier en fråga som behövde benas ut både teoretiskt och empiriskt. Utvecklingskurvan över Sveriges urbanisering från begynnelsen vid vikingatidens slut till idag vill nämligen inte bekräfta några stadiehypoteser överhuvudtaget.

Figur 1.

Städernas folkmängd ca år 1000-1980.

Folkmängd
(miljoner)

Innan jag närmare kommenterar diagrammet finns det skäl nämna ett par metodproblem. För det första saknas, som bekant, befolkningsdata från medeltiden, vilka med någon grad av tillförlitlighet kan informera om städernas storleksutveckling. Jag har här tvingats förenkla proceduren till ren retrospektion med utgångspunkt i empiriska data från 1600-talets början.³³ Diagrammet mäter alltså, före 1500-talets mitt, strängt taget inget annat än antalet städer. För det andra kan man hävda att ett diagram av den här typen är en omöjlighet och alltså inte alls bör prövas. Vikingatidens "protourbana" anläggningar kan inte jämföras med postindustriella megastäder av idag. Det är detsamma som att jämföra äpplen med bananer. Det går helt enkelt inte, ens operationellt, att åstadkomma en kommensurabel definition som täcker hela den tidsperiod det här är fråga om.

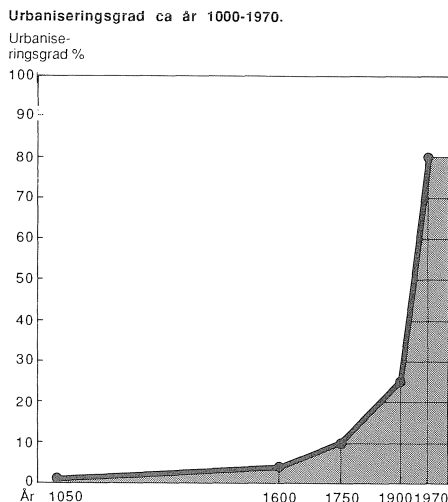
Den första invändningen kan förmodligen avvisas med en hänvisning till den aggregationsnivå det här handlar om. Det skulle inte föra mycket till informationsinnehållet i diagrammet om exempelvis den medeltida nivån justerades uppåt eller nedåt inom vad som trots allt måste uppfattas som rimliga marginaler. Detsamma torde gälla den moderna stadstillväxten. Då bör det emellertid tilläggas att nittonhundratalets och det sena artonhundratalets data avser tätorter i allmänhet och inte bara de orter som räknades som städer i formell mening.

Den andra invändningen tänker jag helt sonika gå förbi eftersom jag menar att det är denna artikels speciella uppgift att avvisa kritik av den typen. Som den villrådige protokollföraren ibland tvingas konstatera: diskussionen får utgöra svaret på frågan.

Hur kan man lämpligen tolka diagrammet? Vad gäller koninuitetsproblematiken är det tydligt att det snarare stöder en kontinuitets- än en stadiehypotes. Det är de facto mycket svårt att urskilja enskilda etapper i den kumulativa tillväxt av stadsbefolkningen som präglat utvecklingen under urbaniseringsprocessens hittillsvarande historia. Den skala som används i diagrammet är inte ändamålsenlig för att visa nyanser i förloppet. I själva verket är det svårt att hitta en absolut skala som förmår visa utvecklingsförloppet såväl i början som i slutet och samtidigt har rimliga proportioner. Väljer man en skala som klarar de högsta värdena i utvecklingens slutskede kommer hela den långa tidsperioden före ca 1800 att närma sig en rät linje längs x-axeln, samtidigt som kurvan i sin helhet närmast liknar en exponentialfunktion med riktning mot oändligt stora urbana befolkningstal. Mätt på detta sätt framstår således urbaniseringsförloppet som en accelererande process utan signifikanta kontinuitetsbrott.

Nu har jag tidigare anslutit mig till uppfattningen att urbanisering bör ses som en indikation på social förändring. Omtolkat i demografisk-statistiska termer måste en urbaniseringskurva med andra ord visa stadsbefolkningens tillväxt relativt den totala befolkningens. De metodiska problemen bakom en sådan grafisk framställning är inte mindre än de som gällde föregående diagram. Men, vi har trots allt ett par hållpunkter som kan bidra till att ge en viss empirisk underbyggnad åt ett urbaniseringsdiagram. Den kurva som presenteras i

Figur 2.

Källor: Se referenser.

figur 2 är naturligtvis hypotetisk i rätt stor utsträckning, men ändå inte helt gripen ur luften. Från 1700-talets mitt, före den offentliga statistiken över städernas folkmängd, kan tryckta bearbetningar av tabellverkets ståndstabeller användas som källa.³⁴ Problemet är framför allt perioden före ca. 1750. Jag har gått tillbaka till gamla beräkningar av rikets totalfolkmängd utförda av Hans Forssell, för 1570-talet, och Sigurd Sundqvist, för Gustav II Adolfs tid, och konfronterat dessa med egna forskning.³⁵

Denna procedur har tidigare prövats (enbart utifrån Forssells data) av Eli Heckscher. Hans resultat avviker inte nämnvärt från mina. Såväl utifrån Forssells som Sundqvists data blir urbaniseringsgraden grovt räknat 3–4 %. (Tabell, nedan s 214) Beräkningarna tyder visserligen på något högre urbaniseringsgrad enligt Sundqvists siffror, men siffermaterialets svaghet tillåter knappast några långtgående slutsatser om förändringar under 1500-talets senare del. Så mycket torde dock stå klart att en urbaniseringsgrad omkring år 1600 på kanske 4 % ligger klart under publicerade data från 1700-talets mitt, vilka ger siffror mycket nära 10 %. Mellanperioden har kännetecknats av urbanisering i här använda mening av ordet.

I diagrammet över urbaniseringsgradens långtidsförkjutning har jag, tämligen godtyckligt, satt urbaniseringsnivån omkring år 1050 till 1 %. Denna siffra måste sannolikt klassificeras bland kategorin omöjliga data. Så vitt jag kan bedöma har vi idag, och knappast heller i framtiden, några som helst möjligheter att verkligen fastställa den tidigmedeltida urbaniseringsgraden i här nämnda mening.³⁶ Trots allt tror jag att mitt antagande kan försvaras med utgångspunkt i diagrammets syfte, som är att ytterligare belägga den kontinuitetsaspekt på urbaniseringsprocessen som jag tidigare varit inne på. Diagram-

met visar således en kumulativ tillväxt som rätt mycket påminner om kurvan över städernas absoluta befolkningstillväxt. Siffran 1 % på 1000-talet kan knappast störa den bilden. Om siffran är fel ska den sannolikt justeras nedåt snarare än uppåt. Vilka justeringar man än finner rimliga i sammanhanget kan de för denna tidiga period aldrig komma ens i närheten av 1500-talets modesta urbaniseringsnivå. Slutsatsen är evident. Den långsiktiga urbaniseringen har en mycket uttalad prägel av kontinuitet, och det rör sig inte om en linjär process utan om en accelererande. Den sociala förändring som tar sig uttryck i urbanisering har med andra ord legat som en permanent och pådrivande underström i Sveriges historiska utveckling från vikingatidens ättbaserade samhälle till vårt eget högkapitalistiska.

Detta är naturligtvis inget unikt för vårt lilla hörn av världen. Samma fenomen skulle lätt kunna påvisas i andra delar av den befolkade delen av jordklotet.³⁷ Urbanisering är helt enkelt ett sätt att lösa ett mänskligt och samhällsligt organisationsproblem, och denna speciella form av lösning uppträder när samhället nått en viss organisationsnivå, en geografiskt stabiliserad samhällsstruktur, som är en följd av jordbrukets uppkomst och utveckling, och en tillräcklig överskottsproduktion, som även den är en följd av jordbruk i kombination med en utvecklade samhällsorganisation.³⁸

Vad är det då för problem som får sin lösning genom uppkomsten av urbana orter och urbana nätverk, och som av allt att döma har förblivit akut ända in i våra dagar? Bakgrunden är, som jag ser det, först och främst ett samhälle i förändring. Urbaniseringen är en beroende variabel i sitt samhälleliga sammanhang. Den uppträder som en nödvändig lösning på ett socialt organisationsproblem förknippat med samhällsutveckling. Den huvudsakliga vinsten med denna typ av lösning är, som jag i ett annat sammanhang har formulerat saken, den rationella fördel vilken följer med den tid-rum-kontraktion av sociala aktiviteter som fokuseras i städer och andra typer av urbana orter.³⁹ En särskild nivå av social specialisering och komplexitet kräver kortare avstånd och mindre tidsåtgång för att fungera effektivt. Folk behöver helt enkelt komma i närmare kontakt med varandra och städer tjänar som katalysatorer för detta behov. Resultatet av denna process blir urbanisering. Om omgivningarna är vikingatida eller postindustriella saknar i detta sammanhang djupare relevans. Det handlar i grunden om en långsiktig rationaliseringsprocess som har höjd produktivitet som yttersta mening och innebörd. Den faktor som ligger bakom och driver på är välkänd och omdiskuterad. Den kallas oftast centralitet.⁴⁰

Urbaniseringens "långa vågor"

När Carlo Cipolla i sin lilla bok om världens befolkningsutveckling, diskuterar den här typen av accelererande demografiska processer för han i biologiska hypoteser i sina resonemang. Mänsklighetens demografiska expansion jämförs

med en bakteriekulturs, eller den logistiska tillväxtkurvan hos en i laboratoriet isolerad och vårdad odling av den lilla flugan *Drosophila melanogaster*. I god malthusiansk anda antas att människor liksomflugor och bakterier har en inbyggd tendens att öka i antal till gränsen för det tillgängliga livsmedelsutrymmet. När taket är nått inträffar en demografisk kris som raderar ut de svaga och återskapar förutsättningar för en ny expansion. Man får en cyklisk tillväxtmodell vars pendel slår mellan amplituderna kris och rehabilitering.⁴¹

De biologiska jämförelserna kan tyckas bestickande mot bakgrund av den typ av tillväxtkurvor Cipolla analyserar, och som har stora likheter med de jag presenterade i förra avsnittet. Cipolla har emellertid en betydande distans till biologiska argument av denna typ. Han understryker i stället att mänskliga populationer inte bara utvecklas till gränserna för det tillgängliga livsmedelsutrymmet utan också, till skillnad från bakterier ochflugor, har förmågan att bryta genom de givna gränserna och gå vidare mot höjd levnadsstandard.

Detsamma måste kontateras när det gäller grundbetingelserna för urbanisering. Städernas tillväxt och den långsiktiga urbaniseringen har sina förutsättningar i expansion och genombrutna gränser. Ett stadssystem kan inte uppkomma och vidareutvecklas utan en produktivitetsökning på landsbygden, och med denna produktivitetsökning har i praktiken den biologiska malthusianismen satts ur spel. Städer representerar ekonomisk tillväxt. De är produkter av den sociala evolutionen, inte den biologiska.

Få historiker ställer sig idag bakom den biologiska tolkningen. Däremot har vi en pågående debatt om de malthusianska problemställningarna rörande befolkningstillväxtens samband med långsiktiga ekonomiska förändringar som prisrörelser, teknisk utveckling, fjärrhandel, jordbruksproduktivitetsökning mm. Det cykliska utvecklingsförlopp som impliceras i den malthusianska modellen har också diskuterats livligt och givit upphov till omfattande forskningsinsatser över hela det historiska fältet.⁴²

Huvuddelen av denna diskussion har handlat om agrarsamhällets rörelser och rytmer. Städerna har först på senare år integrerats i detta analytiska ramverk. Den klassiska stadshistorien ställde aldrig på allvar urbaniseringsprocessen i fokus för sina vetenskapliga ansträngningar. Det stora och prestigefyllda området var i stället det medeltida "stadsväsendets" uppkomst och utveckling. Härutöver har stadshistoria i stort sett handlat om enskilda städers historia. I dessa avseenden finns en påtaglig likhet mellan den svenska och den internationella forskningen. Den monografiska stadshistorien har även hos oss haft en förkrossande dominans.⁴³

Några ambitiösa försök att placera in den europeiska urbaniseringen i ett långtidsperspektiv har dock publicerats under senare år. Ett av dem är Jan de Vries nämnda arbete. Ett annat är Paul M Hohenbergs och Lynn Hollen Lees breda översikt "The Making of Urban Europe 1000 – 1950. (Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England 1985) I båda böckerna sätts urbaniseringsprocessen i samband med bredare sociala förändringar på demografisk, ekonomisk och politisk nivå, och författarna strävar efter en teo-

retiskt genomarbetad analys av orsakssammanhangen. I båda finns också en uttalad strävan att se stadstillväxt och urbanisering i dess samband med de långperiodiska konjunktorella vågrörelser som numera ganska allmänt anses ha präglat den europeiska utvecklingen åtminstone från tidig medeltid och framåt. När Braudel talar om "l'histoire conjuncturelle" handlar det om ekonomin, om den rytmik som styr handel och marknadskrafter och dirigerar priser och löner.⁴⁴ Hohenberg/Lees och de Vries behandlar samma nivå. Hos dem är det urbaniseringens samband med de ekonomiska och demografiska rytmerna som står i centrum. Båda arbetena rör sig med andra ord på urbaniseringens konjunkturnivå.

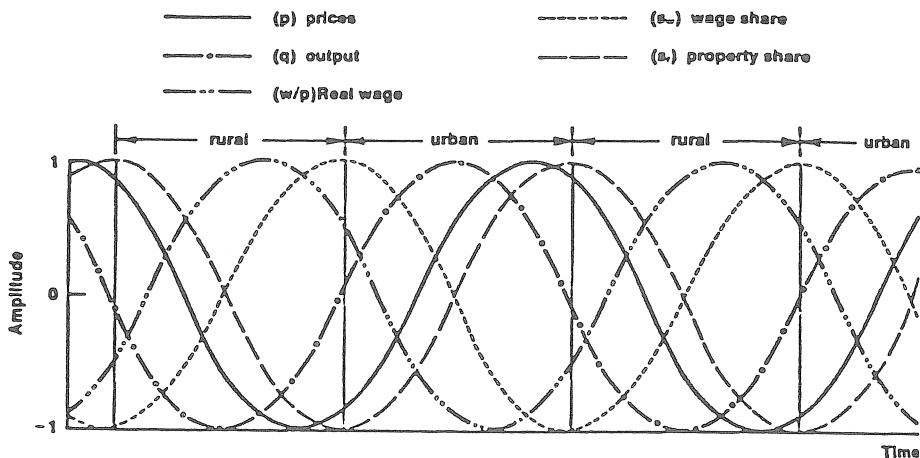
Hohenberg/Lees upptagenhet med urbaniseringens vågrörelser är det nära nog allt överskuggande draget i stora delar av deras framställning. Detta problem är ett av huvudmålen för deras teoribildning och de släpper aldrig tråden ifrån sig. De båda författarna menar att den europeiska urbaniseringen genomgått tre huvudfaser. De talar om "a three-stage process of growth, trendless fluctuation, and renewed growth, each phase dependent upon the interactions of demography, technology, and markets". I grova drag är deras periodisering densamma som den klassiska inom stadshistorien; två stora transformations-skeden, på medeltiden respektive under industrialismen, med en mellanliggande period närmast präglad av urban-rural balans med regionala och periodiska inslag av deurbanisering.⁴⁵

Om man inom klassisk stadshistoria har haft en tendens att bortse från mellanperioden som en period utan intressanta nyheter, så sammanfaller detta i vart fall inte med Hohenberg/Lees intressen. Tvärtom driver de här sitt cykliska tänkande till dess höjdpunkt. Mellan "the tidal wave of medieval urbanization" och industrialismens självgenererande urbanisering låg ett skede då ekonomin "was dominated by cyclical changes: periods of growth were likely to be halted, if not canceled out, by times of decline."⁴⁶

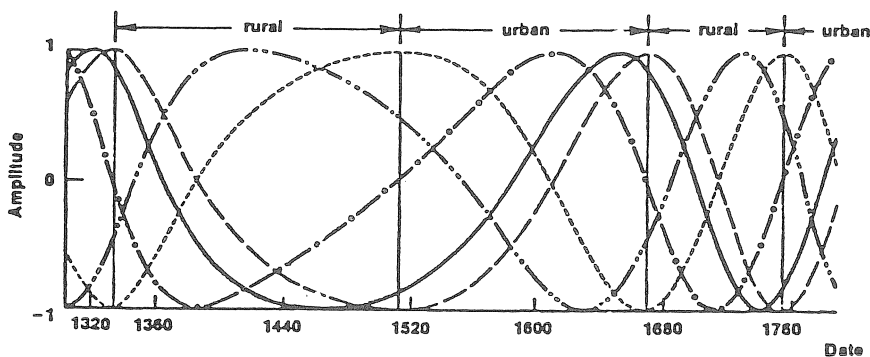
Hohenberg/Lees formaliserar sina resonemang i vad de kallar en cyklisk modell av en två-sektor-ekonomi. De två sektorerna är den urbana och den rurala och deras kungstanke är att den tidigmoderna ekonomin utvecklades i en succession av omväxlande urbana och rurala faser. De rurala faserna vill de koppla till stagnations- och återhämtningsperioderna i ekonomin medan de urbana knyts samman med skeden av ekonomisk boom och vändning nedåt.

Författarna teoretiserar över samspelet mellan fem olika variabler, priser, utbud, reallöner, löneandel samt egendoms(ränte)andel. Kort sammanfattat menar de att priser och egendomsräntor tenderar att samvariera inbördes och motvariera gentemot reallöner och löneandelens storlek. Varuutbudet intar ett slags förmedlande ställning mellan dessa båda motvariationer, så att det är lägst under perioder av fallande priser och egendomsräntor och når sin höjdpunkt då priser och egendomsräntor har sina intensivaste stegringsfaser. (Figur 3) Mycket förenklat, och med ett språkbruk som kanske inte skulle falla de icke-marxistiska författarna i smaken, skulle man kunna tala om en rytmiskt växlande omfördelning mellan arbete och kapital. Variablerna reallöner och

a. Arbitrary periodicity

b. Historic cycles for Europe, 1300 - 1800

löneandelar får då representera arbetet, medan omvänt egendomsräntor och priser får stå för kapitalets andelar. I författarnas teoretiska modell kännetecknas rurala faser av omfördelningar till arbetets fördel och kapitalets nackdel, dvs fallande räntor och priser visavi stigande reallöner och löneandelar. De urbana faserna präglas naturligtvis av motsatta trender.

Alla dessa variabler har en klar koppling till befolkningsutvecklingen. De urbana fasernas boom-artade ekonomiska utveckling driver mot ekonomisk polarisering, lyxkonsumtion, överhettning och kris. Betingelserna för befolkningsutveckling deklinerar dramatiskt när reallönernas fall slår i botten och livsmedelskostnaderna drar allt större delar av efterfrågan från andra sektorer i ekonomin. Utvecklingen resulterar i demografisk stagnation, med ökad dödlig-

het och fallande jordräntor. När krisen genomlidits vänder trenderna på nytt och en rural fas tar vid. Expansionskraften ligger nu till att börja med på landsbygden innan utvecklingen har hunnit generera en ny urban boom som driver mot en ny obönhörlig kris.

Det finns tydliga paralleller mellan Hohenberg-Lees och Jan de Vries sätt att se på kronologin i urbaniseringsförloppet. Schematiskt kan de båda framställningarna illustreras med följande tablå:

Hohenberg-Lees	de Vries
ca 1330 – 1510 rural fas	tidigt 1300-tal – 1500 agrarkris
ca 1510 – 1670 urban fas	1500 – 1600/50 "the long 16th century"
ca 1670 – 1750 rural fas	1600/50 – 1750 "age of rural proletariat"
1750 – 1800 urban fas	1750 – 1800/50 "the new urbanization"

I båda fallen identifierar man fyra faser mellan stadsväsendets etableringskede på högmedeltiden och den moderna urbaniseringen på 1800-talet.⁴⁷ En första rural fas är i stort sett samtidig med den senmedeltida agrarkrisen från 1300-talets mitt till 1500-talets början. Den andra, urbana fasen hos Hohenberg/Lees, går parallellt med de Vries långa 1500-tal. Enligt de Vries kännetecknades perioden av en allmänt utbredd stadstillväxt. Urbaniseringsnivån höjdes, och tendenser till hierarkisering gjorde sig gällande men blev aldrig domnanta.

Hohenberg/Lees tredje, rurala, fas sammanfaller i stora drag med de Vries "age of rural proletariat". Dess start kan kopplas till den omdiskuterade frågan om 1600-talets kris. Enligt de Vries var detta en period präglad av starkt selektiv urban tillväxt. Den kännetecknades av en brist på andra tillväxtfaktorer än de som var kopplade till statsexpansionen och den atlantiska ekonomin. Vinnarna var de stora metropoler som drog sina resurser från atlanthandeln och den absoluta furstemaktens parallella expansioner. Nygrundningarna var få och småstäderna stagnerande. Urbaniseringstakten avtog.⁴⁸

Den fjärde, urbana, fasen hos Hohenberg/Lees kallas "den nya urbaniseringen" hos de Vries. Den präglades till stora delar av en invertering av föregående periods karakteristika. Metropolerna stagnerade samtidigt som små och medelstora, regionala centra växte. Perioden kännetecknades också av ett kraftigt tillskott av nya städer. De Vries beskriver situationen med uttrycket "stadstillväxt underifrån", ("urban growth from below"). Till de aktiva bakgrundsvariablerna i denna process räknar han en kraftig allmän befolkningstillväxt, tekniska innovationer och förändrade relativpriser, vilka i praktiken innebar en omfördelning av ekonomiskt välstånd till den agrara sektorns fördel.⁴⁹

Man kan givetvis finna nyanser i de båda böckerna som tyder på att författarna inte i allt är överens i synen på det tidigmoderna urbaniseringsförloppet. Protoindustrialiseringens roll är ett sådant exempel. Hos Hohenberg/Lees betonas det inre samspelet och ömsesidiga beroendet mellan städer och landsbygd i protoindustriella regioner. De Vries intar en mer traditionell ståndpunkt när

han i stället läger tonvikten vid konkurrensförhållandet mellan stad och landsbygd.⁵⁰

Ett annat exempel är författarnas uppfattning om det ovan diskuterade kontinuitetsproblemet. Hohenberg/Lees anknyter här till den klassiska stadshistoriens tre-fasmodell, med en medeltida urban etableringsfas, en tidigmodern fas präglad av cyklisk, urban-rural balans samt en industriell urbaniseringsfas från 1800-talet och framåt. Hos de Vries blir som nämnts i stället den långsiktiga kontinuiteten i urbaniseringsprocessen starkare betonad.⁵¹

Mer intressant än de inbördes olikheterna är, enligt min mening, den konsensus som faktiskt finns, och som grundar sig i författarnas intresse för de långperiodiska rytmerna i urbaniseringsprocessen. I denna mening representerar båda framställningarna ett försök att anpassa urbaniseringsstudierna till ett allmänt ekonomiskt-historiskt forskningsläge som vuxit fram under efterkrigstiden. Jag kommer i det följande att försöka visa hur samma typ av cykliska rörelser även har påverkat den svenska urbaniseringsprocessen.

Vågrörelser i svensk urbanisering

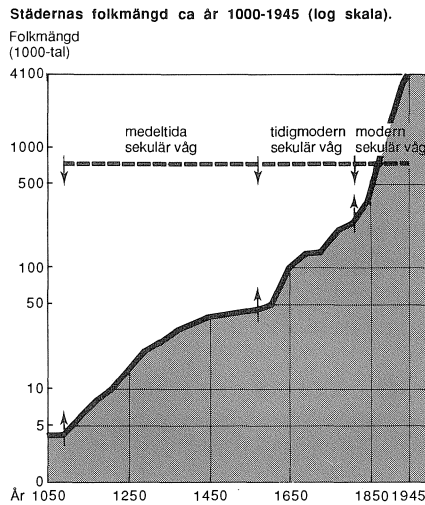
Ett grundargument hos de Vries handlar om den ekonomiska integreringen av det europeiska stadsväsendet. Han menar att den tidigmoderna perioden såg framväxten av ett *urbant system* i egentlig mening. Europa växte samman till en ekonomisk enhet med städerna som noder. Hierarkisering och utveckling mot en unicentrisk ("unicentric") stadsstruktur blev två viktiga resultat av denna process.⁵² Följden blev samtidigt att systemets olika delar influerade varandra. Förändringar fortplantades från centrum till periferi via ekonomiska, kulturella och politiska kanaler, och en med tiden effektivare infrastruktur för transporter och kommunikation som underlättade flödet av människor, kapital och idéer.

Tendensen mot systemkaraktär är den faktor som kanske bäst kan förklara likheter i utvecklingsmönster över stora regioner. Även de skandinaviska länderna integrerades i systemet. Eftersom de Vries' databas i princip endast innefattar städer med minst 10 000 invånare blir Skandinavien dåligt representerat. Som mest innefattar statistiken sex skandinaviska städer. Före 1700-talet lyckas bara Stockholm och Köpenhamn kvalificera sig. Av svenska städer ingår, utöver huvudstaden, endast Göteborg och Karlskrona. I sina undersökningar av urbana hierarkier och den geografiska fördelningen av "urbanpotentialen"⁵³ behandlas emellertid Skandinavien som en perifer del av det europeiska stadssystemet. I de aggregerade tabellerna slås Skandinavien samman med kategorien norra och västra Europa. När de Vries lyfter fram Danmark visar han på just sådana strukturella karakteristika som var typiska för utvecklingen på 1600- och 1700-talen. Han diskuterar tendensen mot polarisering av stadssystemet under 1600-talet, med en stark tillväxt för huvudstaden parallellt med en svag utveckling i övriga delar av systemet. Han konstaterar också den inverte-

ring av 1600-talstendenserna som ägde rum under det följande århundradet. Huvudstaden, Köpenhamn, förlorade i relativ position samtidigt som små och medelstora städer kraftigt ökade sin andel av befolkningen. Urbanisering underifrån är en lika bra sammanfattande karakteristik av den danska 1700-talsutvecklingen som någonsin rörande andra delar av Europa.⁵⁴

Hohenberg-Lees och de Vries resultat talar för att de iakttagna vågrörelserna i urbaniseringsförloppet bör ha influerat även det svenska stadssystemet. Som jag tidigare framhöll blir emellertid det omedelbara intrycket, av kurvan över städernas aggregerade absoluta tillväxt, snarare kontinuitet än variation. Vill man skapa sig en mer nyanserad uppfattning av förloppet är det knappast möjligt att använda sig av totalsiffror som i diagram 1 ovan. Urbaniseringens variationer drunknar helt i diagrammets tempo av accelererande kumulativ stadstillväxt. Väljer vi en logaritmisk skala längs y-axeln betonas i stället förändringens *hastighet* under olika skeden, och en och samma skala kan därmed användas för att belysa hela förloppet från begynnelsen till idag. (Figur 4)

Figur 4.

Källor: Se referenser.

Representerad på detta sätt blir det tydligare att det svenska urbaniseringsförloppet har haft konjunkturella svängningar som vad periodiseringen beträffar påminner om de mer allmänna nordvästeuropeiska. I Braudels terminologi är denna typ av mycket långsamma vågrörelser inom prisutvecklingen exempel på sk "sekulära vågor". Det är också mycket slående hur väl Braudels europeiska vågrörelser tenderar att sammanfalla, med motsvarande vågrörelser inom den svenska urbaniseringsprocessen.⁵⁵

I stora drag kan man tala om tre cykler om man i sammanhanget bortser ifrån den embryonala urbanisering som ägde rum före 1200. Det övergripande kronologiska sambandet med de demografiska och ekonomiska vågrörelserna förefaller belagt även om det naturligtvis är nödvändigt med vissa reservationer mot bakgrund av de omtalade felmarginalerna i dataunderlaget, främst då för äldre perioder. En högmedeltida expansion följs av en senmedeltida stagnation. En ny expansiv rörelse kommer igång på 1500-talet och pågår till senare delen av följande århundrade. Nästa tydliga expansionsfas inleds under 1800-talets förra del och visar tecken att avta först i vår egen tid.

I detta sammanhang kan man också sätta in de perioder av stadsgrundningar som kännetecknat centralmaktens politik under olika skeden. De stora stadsgrundningsperioderna i svensk historia har ägt rum på 1200-talet, förra hälften av 1600-talet och från 1800-talets mitt. Samtliga perioder var urbant expansiva skeden. En viktig del av, om än inte hela, expansionen förklaras också av nygrundningarna. Vad som är betydelsefullt att notera i sammanhanget är det faktum att den expansiva ekonomiska och demografiska utvecklingen under dessa perioder skapade förutsättningar för stadsgrundningar. Såväl den medeltida stadsgrundningsperioden som den tidigmoderna ebbade ut när den expansiva samhällsutvecklingen hade nått sin kulmen och avlösts av stagnation och/eller regression. Även om vi måste räkna med centralmakten som en aktiv historisk agent bakom stadsgrundningarna befriar det oss inte från att se dessa som produkter av de bakomliggande ekonomisk-demografiska konjunkturerna.

Den rytm i urbaniseringstempot som framgår av figur 4 ansluter i rätt stor utsträckning till Hohenberg-Lees tre-fasmodell, med den principiellt viktiga skillnaden att Sveriges tidigmoderna urbanisering inte kan karakteriseras med formuleringen "trendless fluctuation".⁵⁶ Perioden från 1500-talets mitt till ca 1800 kännetecknades tvärtom av en viss dynamik med särdrag som i stället påminner om de Vries resultat. Hohenberg-Lees menar att positiva och negativa trender tenderade att eliminera varandra under den tidigmoderna perioden. Tillväxten i systemet vill de förlägga, i den klassiska stadshistoriens efterföljd, till medeltiden och industrisamhället. De Vries förutsätter en expansiv utveckling framför allt i norra och västra Europa under 1600- och 1700-talen. Den svenska utveckling ansluter i detta avseende till de Vries resultat.

Oavsett om det tidigmoderna stadsgrundningsskedet i Sverige har haft utbredda paralleller i övriga Europa är det som sådant en del av en konjunkturörelse i ett expansivt skede. Likheterna med Hohenberg-Lees och de Vries är i detta avseende ganska klara. De kronologiska gränserna varierar något hos författarna men trenderna är desamma och de återskapar sig synbarligen ganska troget i det svenska materialet. En expansiv trend bryts någon gång omkring eller efter 1600-talets mitt. Följande skede präglas av stagnation och varar till 1700-talets senare del.

En viss avvikelse från det generella mönstret kan man dock se i den svenska stadstillväxten när det gäller 1700-talets första hälft. Utvecklingen i Sverige präglades under 1700-talets andra kvartal av en ganska snabb expansion. Orsa-

ken ska sannolikt sökas i den djupa svacka det svenska stadsväsendet hamnade i under stormaktstidens sista decennier. Förmodligen är det rimligt att tolka det kortvariga expansionsskedet på 1720- och 1730-talen som en återhämtningsperiod efter en djupgående kris. Totalbilden av 1700-talets svenska stadstillväxt är inte expansion utan relativ stagnation, dvs stagnation relativt expansionsskedet på 1600-talet.

Intrycket av stagnation under 1700-talet förstärks om vi tittar på urbaniseringen som sådan, dvs urbaniseringsgradens förändringar. De rytmiska variationerna av urbaniseringsgraden framgår inte av figur 2 (ovan s 205) eftersom mätpunkterna där valts närmast för att påvisa kontinuitet snarare än variationer. Urbaniseringsgraden genomgick emellertid variationsväxlingar som i stora drag sammanföll med den aggregerade stadstillväxtens rytmer. Trots svaga data kan man dock göra det troligt att den konstaterade ökningen av urbaniseringsgraden mellan 1500-talets senare del och 1700-talets mitt tycks ha varit fullbordad redan omkring eller före år 1700. Sjuttonhundratalets första decennier har förmodligen präglats av en viss deurbanisering och mindre återhäm-

Tabell: Urbaniseringsgraden i Sverige ca 1570-tal – 1975

period	FM riket	FM städer	UG
<i>riket före 1658</i>			
1570-talet	700	24	3
1610-talet	850	35	4
1720-talet	1100	105	10
<i>riket efter 1658</i>			
1690-talet	1400	135	10
1720-talet	1700	133	8
1750-talet	1800	181	10
1770-talet	2000	208	10
1810-talet	2400	234	10
1850-talet	3500	380	11
1890-talet	5100	1000	20
1930-talet	6100	2600	43
1970-talet	8200	6800	83

FM = folkmängd, 1000-tal

UG = urbaniseringsgrad, %

Anmärkning: Moderna uppskattningar rörande 1570-talets folkmängd divergerar mellan 750 000 (Heckscher 1935, s 30; Dahlbäck 1986, s 392) och 600 000 (Behre/Larsson/Österberg 1985, s 8). Janken Myrdal har presenterat siffror för äldre vasatid som tyder på en årlig tillväxt av antalet gårdsbruk nära 0,5 %. (Myrdal 1987, s 89ff). 1610-talets siffra ansluter till Sundquists "sannolikt minimum", som också accepterats av Heckscher 1936, s 283f och Dahlbäck, *ibid.* Ovanstående uppskattning för 1570-talet är förenlig med Myrdals beräkningar och etablerade folkmängdsuppskattningar.

Källor: se "Anmärkningar" till REFERENSER

ning fram till seklets mitt då beräkningarna blir tillförlitligare. Publicerad statistik tyder på ett stabilt fluktuerande läge kring 10%-strecket ända fram till 1800-talets mitt. (Tabell) På 1830-talet startar en kontinuerlig höjning av urbaniseringsgraden. Först omkring 1850 passeras definitivt 10%-nivån.⁵⁷ Det mesta tyder således på att Sveriges tidigmoderna urbanisering ägde rum under 1600-talet, medan 1700-talet och 1800-talets förra del präglades av urban-rural balans, kanske också med perioder av deurbanisering.

Det är således mycket som talar för att de vågrörelser man kan iaktta i det svenska urbaniseringsförloppet till stor del har sin bakgrund i den europeiska integreringen. Sverige var en del av "den europeiska världsekonomin" och mottog influenser från kapitalistiska centra som Amsterdam och London.⁵⁸ Förklaringen till det konjunkturella urbaniseringsmönstret bör med andra ord sökas på bland annat denna ekonomiska nivå. I detta sammanhang blir det relevant att analysera kapitalrörelser, relativa prisvariationer, arbetskraftsmigration och andra resursallokerande ekonomiska variabler inom ramen för Hohenberg-Lees rural-urbana två-sektorekonomi. Urbaniseringens konjunkturnivå framstår primärt som en ekonomisk-demografisk nivå.

Urbaniseringen och historiens aktörer

Ekonomiska influenser via ett europeiskt stadssystem kan förklara likheter mellan den svenska urbaniseringen och den allmänna nordvästeuropeiska. Men återigen handlar det enbart om förklaringar på en nivå relaterad till en viss typ av konjunkturella orsakssammanhang. Den svenska urbaniseringens orsaker har varit mer komplexa än så. Det är inte förknippat med några större svårigheter att finna särdrag i den nationella utvecklingen av stadssystemet. Sveriges urbanisering var historiskt unik samtidigt som den var en produkt av allmänna utvecklingstendenser. En förklaring av en nationell urbaniseringsprocess kan inte gärna stanna vid de generella orsakssammanhangen. Vill vi förstå Sveriges urbanisering måste vi dra fram orsaksfaktorer som har verkat unikt på just denna territoriella nivå.

Den typ av orsaksfaktorer som drar till sig intresset när det gäller stadstillväxt och urbanisering inom ett statsterritorium är kanske i första hand politiska till sin natur. Ytterst handlar det om det nationella politiska systemets förmåga att allokerar resurser mellan respektive urbana och rurala sektorer i samhället. Den politiskt betingade urbaniseringen är i sin tur kopplad till de politiska institutionernas och aktörernas ställning i det sociala systemet totalt. Ett system med en medvetet eller omedvetet försvagad politisk sektor har givetvis svårare att driva fram strukturella förändringar än ett system med starka politiska institutioner. Den period jag i fortsättningen kommer att koncentrera mig på, den tidigmoderna (ca 1550–1800), kännetecknades av stark politisk styrning i kombination med starkt begränsade resurser för ändamålet. Den politiska ramen var "absolutismen" i olika grader av inre stabilitet. Det politiska

instrumentet för förändring var ett allt mer komplext byråkratiskt och legislativt regelverk, som ofta har gått under den sammanfattande benämningen "merkantilism". Det är en öppen fråga i vilken utsträckning det absolutistiska politiska systemet verkligen hade resurser nog för att skapa ett urbant system i statens intresse. Den underliggande frågan handlar om makten och maktens fördelning. Fanns det överhuvudtaget några historiska "aktörer" med en tillräckligt stark social ställning för att åstadkomma förändringar av det djupgående slag det här handlar om?

En äldre historisk tradition svarade ofta ja på den frågan. De starka kungarna och furstarna, en Gustav Vasa, en Karl IX, en Gustav II Adolf, lyckades ofta resa sina undersåtar till dådkraft och progressiv handling.⁵⁹ Städer och stadsväsende kunde blomstra under målmedveten ledning. De kunde också förfalla under det slappa och oinspirerade ledarskapet hos svaga kungar. Kungar och furstar var historismens historiska hjältar, genier som i lyckliga stunder kunde förvandla världen. Monarken var orsaken men också den ansvarige. Hans/hennes egenskaper tillhandahöll förklaringar och underlag för historikerns moraliska domslut.

Med något undantag är denna typ av "voluntaristisk" historiesyn tämligen sällsynt i dagens forskningsklimat. Den hör 1800-talet till och har inte överlevt vårt århundrades metodiska och historieteoretiska konfrontationer. Det grundläggande problemet, om maktens roll och de historiska aktörernas betydelse, kvarstår dock i debattens centrum. Hos Gideon Sjöberg är "social makt" (social power) en huvudfaktor bakom uppkomsten och spridningen av städer. Han säger: "...we reason that social power is a prime variable in accounting for 1) the expansion of cities in both size and number, 2) their diffusion into previously non-urbanized or lightly urbanized areas, and 3) their decline."⁶⁰

Sjöbergs "sociala makt" kan inte gärna likställas med historismens historiska hjältar. Snarare handlar det om en immanent företeelse inbyggd i samhället som en grundbetingelse för stadsutveckling och urbanisering. I den mån stadssystemet influeras av aktörers maktutövning handlar det snarare om kollektiva aktörer än om individuella.

Samspelet mellan aktörer och sociala strukturer är komplicerat. Den engelske sociologen Anthony Giddens har fört problematiken vidare på ett intressant sätt i sin "strukturenteori".⁶¹ Han försöker finna en intermediär position i den omfattande filosofiska och samhällsteoretiska diskussionen om sådana "dualismer" som aktör-strukturmotsättningar, intentionalitet kontra determinism i sociala förändringsprocesser eller motsättningen mellan diakroni och synkroni i socialvetenskapliga analyser. Han tar sin utgångspunkt i en dubbelriktad kritik mot funktionalism och strukturalism å ena sidan och hermeneutik och handlingsfilosofi å den andra. Dessa två stora traditioner inom modern socialteori, menar Giddens, har konserverat en analytisk motsättning mellan determinism och voluntarism. Den förra traditionen har varit allt för upptagen med att blottlägga dolda strukturer och omedvetna mönster, medan den senare genom sin fixering vid intentioner och motiv för handling har förskjutit

centrala socialvetenskapliga problem som maktproblemet och analysen av sociala institutioner och social förändring. Giddens efterlyser och försöker i praktiken formulera en teori som kan lösa upp dessa konstlade motsättningar och i stället påvisa sambandet mellan handling och struktur. *We must grasp*", säger han med en karakteristisk formulering, "the time-space relations inherent in the constitution of social interaction".⁶²

Giddens vill återge aktörerna deras roll i den sociala förändringsprocessen. Han vill också ge oss den "emancipatoriska" förhoppningen att våra handlingar ska kunna skapa social förändring. Men han kan inte göra detta utan att ta hänsyn till "strukturernas" järngrepp. Resultatet blir en mycket elaborerad teorikonstruktion som försöker slå en brygga mellan handlingsteori och systemteori. Individerna är på en och samma gång fria och ofria. De framstår som strategiskt handlande subjekt å ena sidan och å den andra oförstående offer för okända eller icke-erkända handlingsbetingelser, för oavsiktliga konsekvenser av sina egna handlingar. Frihet och tvång förenas i ett kontinuerligt handlingsflöde, "a continuous flow of conduct", som skapar och återskapar de strukturella betingelserna för nya handlingar.⁶³

Så långt framstår strukturationsteorin närmast som en strukturteori, i vilken determinismen ännu väger tungt i vågskålen. Giddens behöver påvisa hur individer kan skapa sociala system och inte vara bundna av dem. Han använder sig av en liknelse från språkteorin för att illustrera sin uppfattning. Regelstyrd språkanvändning, säger han, handlar inte bara om anpassning till givna regler. Själva språkanvändningen är samtidigt ett medium för reproduktion och därmed modifiering av regelsystemet.⁶⁴ *Regler* är därför ett centralt begrepp i Giddens teori. Vid sidan av *resurser*, som också är mycket viktigt, har han här grundläggande egenskaper i *sociala system*. Sociala system i sin tur består av "reproducerade relationer mellan aktörer eller kollektiv, organiserade som regelbunden social praxis". Denna typ av regelbunden reproducerad social praxis är ingenting annat än samhällets *institutioner*. Enligt Giddens ska institutioner uppfattas som "frysningar" eller permanentningar av återkommande sociala handlingsmönster. *Strukturer* är de handlingar, individuella och kollektiva, som återskapar och nyskapar institutionerna och därmed också det sociala systemet.⁶⁵

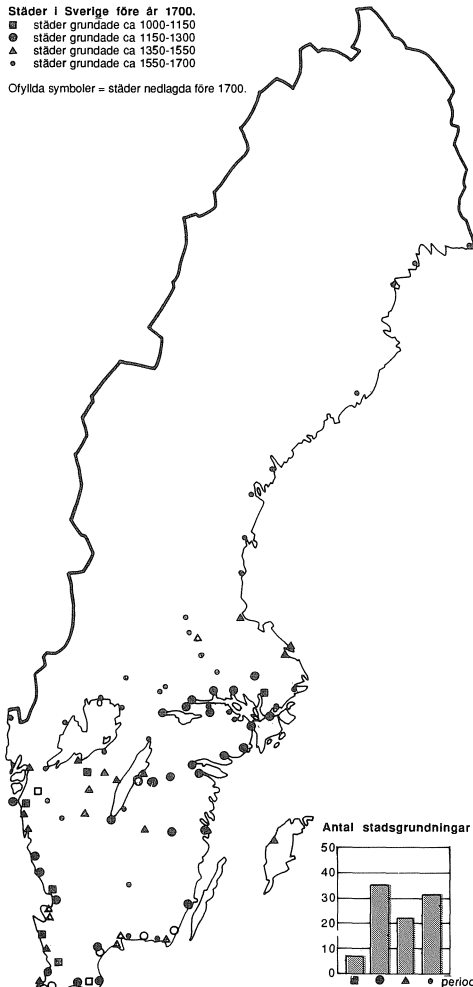
Nästa steg i teorin blir att ställa sig frågan vem som föreskriver de regler och kontrollerar de resurser som konstituerar ett socialt system i vardande. Detta problem för in Giddens på maktproblematiken. I detta sammanhang understryker han maktens dubbelsidighet. Och det här är en dubbelsidighet som verkliga är systemimmanent. Han talar om interaktion och inbördes beroenden mellan aktörer och kollektiv som systemintegrerande. Och här kommer reglerna och resurserna in som de betingelser vilka används av aktörerna i deras skapande av social interaktion.⁶⁶

Makt spelar med andra ord en viktig roll i Giddens tankevärld. Men det rör sig alltså inte om en oinskränkt, absolut och ensidig makt. Den som äger makt kan visserligen föreskriva regler och mobilisera resurser, men han/hon har inte

total kontroll. Makten är alltid en relation, en tvåvägskommunikation. Den skapas inom ramen för en dominansstruktur som inte är statisk utan relaterad till det befintliga sociala systemet. Den är ingen "statisk kvantitet", som Giddens uttrycker saken. Den begränsas av parternas relativa styrka. Den begränsas också av räckvidden i parternas kunskap och medvetande. Sociala system reproduceras både genom ett medvetet strategiskt handlande och ett praxisstyrt vardagshandlande. I en social situation är inte alla förutsättningar kända och alla konsekvenser kan inte förutses. Makten blir aldrig absolut.⁶⁷

Det är väl knappast någon tvekan om att det är en makt i Giddens mening som har bidragit till att skapa det svenska urbana systemet. Vi behöver bara ta en titt på kartan för att se hur en politisk vilja och ett strategiskt tänkande har format systemet. (Figur 5) De olika stadsgrundningsperioderna framstår

Figur 5.

som medvetna erövringar av tomma territorier. Under 1200-talets expansion grundades städer i de gamla centralbygderna runt Mälaren och på östgötaslätten. En annan makt grundade samtidigt städer i Skåne och längs västkusten. Tidigare hade inget stadssystem funnits, bara ett fåtal spridda stadsbildningar. Senmedeltidens lugnare tempo innebar samtidigt en expansion in i det ännu stadsfattiga Västergötland. 1500- och 1600-talens stadsgrundningar lade Bergslagen och Norrlandskusten under maktens kontroll.

Den makt det har handlat om är naturligtvis den svenska, och i viss utsträckning den danska, kronan. Men det var ingen absolut makt, trots absolutism och kungadöme av guds nåde. Den svenska kronan var en maktfaktor med klara begränsningar. Den var inte alltid medveten om förutsättningarna för sin politik och den kunde inte alltid förutse konsekvenserna. Den hade starka motparter och den var i sig själv inte en monolitisk vilja med en omedelbar koppling mellan hjärna och hand.

Dragen av godtycke och slumpmässigheter framträder tydligt om man studerar stormaktstidens stadspolitik. Under en kort och intensiv reformperiod försökte man sig i praktiken på att organisera en fungerande urban infrastruktur. Man grundade städer i stor skala och man genomförde en merkantilistisk stapelpolitik som fick genomgripande konsekvenser, om än inte alltid de förutsedda. En redan i tidigare litteratur omtalad paradox i dessa storskaliga satsningar var den ofta oöverbryggbara motsättningen mellan perifer expansion och centralisering.⁶⁸ Försöken att erövra landet med stadsgrundningar motarbetades i praktiken av stapelpolitikens systematiska gynnande av de stora export- och sjöstäderna.

De självmotsägande dragen i den förda politiken kan naturligtvis föras tillbaka på en mängd orsaker. Men det finns skäl att särskilt ta fram de faktiska kunskaper och det medvetande som styrde de ledande beslutsfattarnas handlingar. Politiken utformades inte i ett vacuum. Den byggde på situationellt betingade verklighetsuppfattningar som inte sällan måste ha innehållit motsägelsefulla drag. Vad som är intressant att konstatera är att man trots allt bedrev en politik som i sina stora drag kom att bli en social realitet. Det famösa botteniska handelstvånget fick otvivelaktigt ekonomiska struktureringseffekter som man utan överdrift skulle kunna kalla systemmodifierande. Detsamma kan sägas om stadsgrundningarna. Visserligen var de nya städerna små, men flertalet av dem förblev städer, och vid en jämförelse kan man inte generellt säga att de nya städerna hade sämre "livskraft" än de medeltida.⁶⁹ Ett annat exempel är det omfattande projekt för en omstöpning av städernas inre förvaltning som diskuterades vid 1610-talets slut. Den sk stadgan om städernas administration blev, så vitt man vet, aldrig officiell. Den stötte på motstånd från städernas representanter. Detta hindrade dock inte att just denna stadga kom att ligga till grund för den gradvisa reformering av stadsförvaltningen som de facto kom att äga rum senare under 1600-talet.⁷⁰

Även om kronans makt inte var absolut så var den trots allt reell. Den skapade institutionella betingelser som både var uttryck för en stark statsmakts

vilja och en kompromiss mellan "intressen".

Vill man i detta sammanhang tala om historisk intentionalitet och aktörernas roll får man i så fall tänka sig en Giddensk intentionalitet och Giddenska aktörer. Den ström av statsbeslut som skapade 1600-talets stadssystem hade förvisso inslag av planering och strategiskt långtidstänkande, men den var också en utpräglad ad hoc-politik avsedd att lösa akuta problem i akuta situationer. Detta innebar inte att intentionaliteten drunknade i ett strukturellt flöde av ofullkomliga politiska beslut. Den politik som fördes kom att gradvis ändra förutsättningarna för städernas utveckling även om detta skedde inom ramarna för de starka begränsningar som gavs av urbaniseringsprocessens mer grundläggande villkor. Naturligtvis existerade alternativ till den förda politiken. Saker och ting kunde ha gått på som tidigare, men det låg inte i kronans intresse. Resultatet blev städer, en merkantilistisk stapelpolitik och en reformerad stadsförvaltning; samtliga i högsta grad historiska realiteter som behöver förklaras på aktörsnivån.

Konklusion

En av poängerna med den här artikeln har varit att påvisa urbaniseringens "komplexitet", för att citera Bo Öhngren. Den kanske viktigaste slutsatsen av artikeln är insikten om nödvändigheten av en flerskiktad analys för en förståelse av processens djupare innebörd. Jag har försökt illustrera detta genom att betrakta urbaniseringen som en process med flera nivåer av förändring eller, annorlunda uttryckt, flera tidsdimensioner.

På *strukturnivån* framstår således *urbaniseringen* framför allt som *en långsiktig geografisk koncentration av socio-ekonomiska aktiviteter*. Den indikerar ett samhälle i stark social förändring, och den representerar i sig en lösning på ett i det närmaste konstant socialt rationaliseringsproblem. Urbaniseringen betraktad ur detta perspektiv kan ses som en permanent strukturbetingelse, en "longe durée" i Braudels mening. På denna nivå är det möjligt att tala om en långsiktig kontinuitet, som inte uppvisar några avgörande språng i utvecklingen.

Överlagrat denna historiska kontinuitet finns en mer rytmiskt varierande förändringsnivå, vilken närmast måste ses som ett långperiodiskt, cykliskt rörelsemönster. Man har på senare tid velat analysera den förindustriella urbaniseringsprocessen i ljuset av de "historiens långa vågor", som tidigare främst diskuterats i agrarhistoriska sammanhang. Denna anknytning till det jag här har kallat *konjunktornivån*, Braudels "l'histoire conjuncturelle", förutsätter förklaringar på en korresponderande nivå. I litteraturen har dessa som regel handlat om olika typer av demografiska och ekonomiska variabler. Hos Hohenberg-Lees exempelvis framträder vågrörelserna som ett slags förindustriella "business cycles".

Aktörsnivån slutligen kan förklara de historiskt unika beslut och händelser

som lett till skapandet av nationella och regionala särutvecklingar och säregna urbana "delsystem". På denna nivå handlar det främst om att definiera utrymmet för de historiska, individuella och kollektiva, aktörernas frihet att skapa och förändra sin historia. Här har vi händelsehistoriens och den ekonomiska och politiska maktens domän; "världens tid" för att tala med Braudel.

Ingen av de tre nivåerna kan ensam förklara hur, när och varför Sverige fick ett fungerande urbant system. Sammantagna ger de en mer komplett uppfattning om orsakssammanhangen. Det är alldeles klart att den långsiktiga och accelererande urbaniseringen av Sverige, från vikingatiden till idag, är framdriven av en kontinuerligt verkande faktor som uppvisat mycket små tecken på förändring under ca 1000 år. Samtidigt har den svenska urbaniseringen, i likhet med den kontinentala, följt ett cykliskt rörelsemönster, som indikerar en stark ekonomisk integrering med övriga delar av främst nordvästra Europa. Slutsatsen att det svenska urbana systemet var en del av det kontinentala framstår som tämligen evident. Det innebär emellertid inte att det svenska urbaniseringsförloppet kan tolkas enbart i strukturella eller konjunkturella termer. Sverige hade en historiskt unik situation som var tätt sammanlänkad med den specifikt svenska miljön, de svenska institutionerna och maktförhållandena. Ska vi förstå utvecklingen av det svenska urbana systemet går det knappast att bortse från svenska förhållanden i deras historiska unicitet.

Denna urbaniseringens "komplexitet" får, som jag ser det, konsekvenser för vår syn på fenomenet som sådant. Vad ska vi förstå med ordet "urbanisering"?

Definitioner är kluriga saker och jag kan inte följa Philip Abrams i hela hans argumentering. I definitionsfrågan skulle jag vilja sammanfatta mina konklusioner i fyra punkter:

- 1) Urbaniseringen bör *operationellt* definieras som *demografisk urbanisering* i de Vries mening. En sådan metod ger ett entydigt kvantitativt mått som indikerar, snarare än definierar, sociala processer oavsett om dessa bör kallas "urbana" i sig eller hellre bör ses som bakgrundsvariabler till urbaniseringen.
- 2) Urbaniseringen är en *process*. Dess sociala sammanhang är ett samhälle i förändring, inte samhällstillstånd i kronologisk succession. Det förefaller bättre att tänka i "tendenser" snarare än "faser" och "stadier" vid en analys av urbaniseringen.
- 3) Urbaniseringen är en *beroende* variabel i ett socialt sammanhang. Den är inte självförklarande. Den kan inte ses som en sluten självgenererande process.
- 4) Urbaniseringen är en *sammansatt* social process. Den kan inte reduceras till en universell definition med hjälp av kvalitativa kriterier. Den måste förklaras på olika nivåer med en klar korrespondens mellan iakttagen urbaniseringsaspekt och förklaringsnivå.

Trots alla dessa negationer menar jag att både urbaniseringen och städerna är existerande storheter i våra samhällen, i lika hög grad som gravitationen kan

sågas vara det i naturen. Vi behöver inte göra oss av med begreppen. Vi kan och bör alltfört använda dem i våra analyser och göra dem till föremål för våra studier oavsett vår förmåga att teoretiskt precisera deras exakta innebörd.

Referenser

Anmärkning

Urbana befolkningstal från perioden 1570-talet till 1770-talet bygger på en databas i mitt pågående projekt "Urbaniseringen i Sverige: ca 1550–1750/1800: kronologi-strukturer-orsaker." Beräkningarna utgår från hushållsdata i skatte- och mantalslängder (RA, Stockholm) samt danska mönstringslängder (RA Köpenhamn), kompletterade med Forssell 1872 samt Sundquist 1938 och dennes arbetspapper på Krigsarkivet i Stockholm.

Vid konverteringen från hushållsantal till befolkningstal har huvudsakligen koefficienten 4,0 använts. Enligt 1770-talets mantalslängder kan städernas medelhushållsstorlek approximeras till 3.6–3.9 personer per hushåll. (Beräknat på 38 städer vid 1770-talets mitt.)

Efter 1750 har publicerad statistik (Fritzell 1983) och data sammanställda av Lars Nilsson (opubl manus), historiska institutionen i Stockholm, utnyttjats.

Den medeltida urbaniseringen har interpolerats bakåt i tiden utifrån det tidiga 1600-talets hushållsdata och kända uppgifter om städernas grundningsperioder/-år. Vid fastställandet av ungefärlig tidpunkt för städernas uppkomst har följande källor utnyttjats: Andersson 1985; Medeltidsstaden, rapporter; Andrén 1985. Vid fastställandet av stadsbefolkningens storlek har antalet städer vid olika mätpunkter (40-årsintervaller f. o. m. 1010-talet) multiplicerats med en uppskattning av städernas genomsnittliga folkmängd på 1610-talet (170 hushåll $\times$ 4 = 680 inv.; Stockholm ingår ej i beräkningen). Resultatet har avrundats till jämna tusental.

För uppskattningarna av rikets befolkningstal har förutom ovanstående källor även anlitats Hofsten-Lundström 1976, s 12ff samt Appendix 1 s 161 och Appendix 2 (av Lars Widén) s 169ff.

Källor och Litteratur

- Abrams, Philip, "Towns and Economic Growth: Some Theories and Problems." i Abrams/Wrigley (ed), *Towns in Societies. Essays in Economic History and Historical Sociology*. Cambridge University Press 1978.
- Andersson, Hans, *The Medieval Towns Project. Summary 1985*. (Unpublished preliminary version for the symposium held i Kungälv 28–30 October 1985).
- Andrén, Anders, *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Diss. Malmö 1985.
- Behre, Göran, Larsson, Lars-Olof, Österberg, Eva, *Sveriges historia 1621–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter*. Stockholm 1985.
- Blomkvist, Nils, "Av makt och marknadskrafter? Reflexioner kring det svärfångade stadsbegreppet." i Thomas Hall (red), *Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström*. (Stadshistoriska institutet – Svensk stadsmiljö.) Stockholm 1984.
- Blomkvist, Nils, "Der marktökonomische Durchbruch und der frühe Urbanisierungsprozess: das Kalmarsundgebiet als peripheres Beispiel." i *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*. Bd. 7, s. 203–211. Bonn 1983.
- Braudel, Fernand, "History and Social Sciences. The Longe Durée." i Braudel F, *On History*. London 1980.
- Braudel, Fernand, *Kapitalismens dynamik*. Värnamo 1988.
- Braudel, Fernand, *Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser. Civilisation och kapitalism 1400–1800*. Band 1. Stockholm 1982.
- Braudel, Fernand, *Världens tid. Civilisationer och kapitalism 1400–1800*. Band 3. Stockholm 1986.
- Carter, Harold, *An Introduction to Urban Historical Geography*. London 1983.
- Carter, Harold, *The Study of Urban Geography*. Third Edition. London 1981.
- Cipolla, Carlo M, *Världens befolkningsutveckling i ekonomisk-historisk belysning*. Lund 1968.

- Clark, Peter, (ed), *The Early Modern Town. A reader*. London 1976.
- Clark, Peter and Slack, Paul, (ed), *Crisis and Order in English Towns 1500–1700. Essays in urban history*. London 1972.
- Clark, Peter and Slack, Paul, *English Towns in Transition 1500–1700*. Oxford University Press 1976.
- Davis, Kingsley, "Världsbefolkningens urbanisering." i Göran Lindberg (red), *Urbana processer. Studier i social ekologi*. (Ursprungligen publ i Scientific American, september 1965)
- Dahlbäck, Göran, "Die Entwicklung von Wirtschaft und Gesellschaft in den Europäischen Regionen. I. Nordeuropa. Schweden und Finnland 1350–1650." i Hermann Kellenbenz (red), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Band 3. (Stuttgart: Klett-Cotta, 1986)
- Degn, Ole, "Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550–1700." i *Historie. Jyske Samlinger* Ny R. 17. (Århus 1987–89)
- Ericsson, Birgitta, "De anlagda städerna i Sverige ca 1580–1800." i Grethe Authén Blom (red), *Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. De anlagte steder på 1600–1700-tallet. Det XVII. nordiske historikermøte, Trondheim 1977*. Oslo-Bergen-Tromsø 1977.
- Ericsson, Birgitta, "Nordisk stadsadministration vid 1700-talets mitt i komparativt perspektiv." i Ericsson, B mfl: *Stadsadministration i Norden på 1700-talet*. (Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet. Publikation 1.) Oslo-Bergen-Tromsø 1982.
- Folk- och bostadsräkningen* (1980) Del 2:3.
- Forssell, Hans, *Sverige 1571. Försök till en administrativ-statistisk beskrifning öfver det egentliga Sverige, utan Finland och Estland*. (Äldre bidrag till Sveriges officiella statistik. I.) Stockholm 1872.
- Fritz, Birgitta, "Tidigmedeltida sjöfart, handel och stadsväsen i Mellan- och Nordeuropa." *Historisk tidskrift* (1976)
- Fritzell, Yngve, "Yrkesfördelningen 1753–1805 enligt Tabellverket: de särskilda städerna." *Statistisk tidskrift* (1983:4)
- Giddens, Anthony, *Central Problems in Social Theory. Action, structure and contradiction in social analysis*. London and Basingstoke 1979.
- Giddens, Anthony, *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge/Oxford 1984.
- Hannerz, Ulf, *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*. New York 1980.
- Heckscher, Eli, "Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar." *Historisk tidskrift* (1923)
- Heckscher, Eli, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. Vol. 1:1. Stockholm 1935.
- Heckscher, Eli, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. Vol. 1:2. Stockholm 1936.
- Heckscher, Eli, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. Vol. 2:1. Stockholm 1949.
- Herbert, David, *Urban Geography. A Social Perspective*. (Problems in Modern Geography) Newton Abbot, 1972.
- Hohenberg, Paul M. and Lees, Lynn Hollen, *The Making of Urban Europe 1000–1950*. Harvard University Press 1985.
- Hofsten, Erland – Lundström, Hans, "Swedish Population History. Main trends from 1750–1970." i *Urval. Skriftserie utg av statistiska centralbyrån*. Nr 8. Stockholm 1976.
- Hyenstrand, Åke, *Tidigmedeltida städer i Sverige – rumsliga och funktionella perspektiv*. (Opubl. manus 1986. Stockholms universitet.)
- Hyenstrand, Åke, "Centralorter och Husbyar." i Hyenstrand, Å, *Sverige 989. Makt och herravälde I*. (Stockholm Archaeological Reports. Nr 24.) 1989.
- Jensen, Bernard Hoxcer, "Centralstedteorien og de danske byer 1536–1660." i Svend E Green-Pedersen m fl (red), *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark. På tresårsdagen 13. april 1983*. (Arusia – Historiske Skrifter 2.) Århus 1983.

- Lilja, Sven 1985a, *Projektbeskrivning. Svensk urbanisering ca 1550–1750/1800: kronologi – strukturer – orsaker*. (Bilaga 1 till anslagsansökan hos HSFR vt 1985. Opubl. manus, Stadshistoriska institutet, Stockholms universitet)
- Lilja, Sven 1985b, *Svensk stadstillväxt 1550–1750/1800: kronologi – strukturer – orsaker. En pilotstudie*. (Bilaga 3 till anslagsansökan hos HSFR vt 1985. Opubl. manus, Stadshistoriska institutet, Stockholms universitet)
- Lilja, Sven 1985c, "Urbanisering i långtidsperspektiv." i *Landsarkivet i Härnösand 50 år 1935–1985. Symposiet "Städers uppkomst och liv" 17–19 september 1985, II*. Arkiv i Norrland 8.
- Lilja, Sven, *Swedish Urbanization c. 1550–1800. Chronology, Geography and Causes*. (New Towns in Europe /XII–XX century/. International Commission of Urban History, Swedish report 1987. Opubl. manus, Stadshistoriska institutet, Stockholms universitet)
- Lilja, Sven, *Historia i tiden*. Lund 1989.
- Lindberg, Folke, "1619 års stadga om städernas administration." *Svenska stadsförbundets tidskrift* 1937.
- Lindberg, Göran, *Urbana processer. Studier i social ekologi*. Lund 1971.
- Mumford, Lewis, *The City in History. Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New York 1961.
- Myrdal, Janken, "1500-talets bebyggelseexpansion – en forskningsöversikt." *Scandia* 1987.
- Nilsson, Lars, "Öst och väst i Sveriges urbana historia 1800–1900. Försök till en teori om ojämn urbanutveckling." i Thomas Hall (red), *Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström*. (Stadshistoriska institutet – Svensk stadsmiljö.) Stockholm 1984.
- Nilsson, Lars, 1989, *Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800–1980*. (Studier i stads- och kommunhistoria 5. Stadshistoriska institutet.) Stockholm 1989.
- Nilsson, Lars 1990, *Den urbana frågan. Svensk stadshistoria i retrospektivt och internationellt ljus*. (Stads- och kommunhistoriska institutet – Studier i stads- och kommunhistoria 7.) Stockholm 1990.
- Nilsson, Lars, *Tätortsstatistik 1800–1950*. (Opubl. manus i förf. ägo.)
- Odhner, Clas Theodor, *Bidrag till Svenska Stadsförfattningens Historia*. Upsala 1861.
- Odhner, Clas Theodor, *Bidrag till Svenska Städernas och Borgareståndets Historia före 1633*. Diss. Upsala 1860.
- Ranta, Raimo, "Stadsväsendet under stormaktstiden." i Päiviö Tommila (red), *Stadsväsendets historia i Finland*. (Finlands Stadsförbund.) Vanda 1987.
- Sjöberg, Gideon, *The Preindustrial City: Past and Present*. (The Free Press, paperbackutg. 1965) New York 1960.
- Sjöberg, Gideon, "Städers uppkomst och utveckling." i Göran Lindberg (red), *Urbana processer. Studier i social ekologi*. (Ursprungligen publ i Scientific American, september 1965)
- Sundquist, Sigurd, *Sveriges folkmängd på Gustaf II Adolfs tid. En demografisk studie*. Lund 1938.
- Sundquist, Sigurd, *Arbetspapper*, Krigsarkivet.
- Söderberg, Johan, "Makrohistoria och lokalhistoria." i Ingrid Hammarström (red), *Lokal, regionalt, centralt – analysnivåer i historisk forskning. Åtta profvöreläsningar för professuren i historia, särskilt stads- och kommunhistoria vid universitetet i Stockholm 10–11 maj 1988*. (Stadshistoriska institutet. Studier i stads- och kommunhistoria 3.) Stockholm 1988.
- Torstendahl, Rolf, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*. (Studia Historica Upsaliensia XV) Uppsala 1964.
- de Vries, Jan, *European Urbanization 1500–1800*. London 1984.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*. New York etc 1980.

- Wirth, Louis, "Urbanismen som livsform." i Göran Lindberg (red) *Urbana processer. Studier i social ekologi*. (Ursprungligen publ i The American Journal of Sociology, Vol XLIV, 1938)
- Åström, Sven-Erik, "Anlagda städer och centralortssystemet i Finland 1550–1785." i Grethe Authén Blom (red), *Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. De anlagte steder på 1600–1700-tallet*. Det XVII. nordiske historikermöte, Trondheim 1977. Oslo-Bergen-Tromsø 1977
- Öhngren, Bo, "Urbaniseringen som forskningsobjekt. Trender och problem." i Thomas Hall (red), *Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström*. (Stadshistoriska institutet – Svensk stadsmiljö.) Stockholm 1984.
- Öhngren, Bo, "Urbaniseringen en process på makro- eller mikronivå?" i Ingrid Hammarström (red), *Lokalt, regionalt, centralt – analysnivåer i historisk forskning. Åtta föreläsningar för professuren i historia, särskilt stads- och kommunhistoria vid universitetet i Stockholm 10–11 maj 1988*. Stadshistoriska institutet. Studier i stads- och kommunhistoria 3.) Stockholm 1988.

Noter

1. Öhngren 1984, s 206.
2. Öhngren 1988, s 127.
3. Öhngren 1988, s 124, 127, 130, cit s 131; Öhngren 1984, s 216f, 227.
4. Artikeln är tillkommen inom ramen för projektet "Urbaniseringen i Sverige ca 1550-talet till 1770-talet: kronologi, strukturer, orsaker". Projektet stöds av Humanistisk samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Projektplanen inefattar även de finska städerna. I bifogade artikel har däremot Finlands stadssystem uteslutits.
5. Se exempelvis Fritz 1976, s 204. Jmf Öhngren 1988, s 125 och de Vries 1984, s 13, 254.
6. Mumford 1961, s 3.
7. Sjoberg 1960, s 4f.
8. Se Hohenberg/Lees 1985, s 23; Clark and Slack 1972, s 3; Clark and Slack 1976, s 3; Clark 1976, s 1f. Mer positiv bedömning hos Abrams 1978, s 25ff, även om förf är kritisk mot Sjobergs tendens att behandla staden som oberoende variabel. Braudel (1982, s 434) intar en ståndpunkt som liknar Sjobergs.
9. Carter 1983, s 1ff, cit s 3.
10. Ibid. Beträffande andra definitionsförsök se exempelvis Herbert 1972, s 20ff; Blomkvist 1984, s 185ff.
11. Abrams 1978, s 10. Jmf även Nilsson 1990, s 3, 18ff, 77.
12. Abrams 1978, s 19.
13. Abrams 1978, s 13.
14. Ibid.
15. Jmf exempelvis Andersson 1985, s 48ff och där anförda belägg; Andrén 1985, s 20 samt appendix s 145–190; Nilsson 1989, s 71ff.
16. Jmf Nilsson 1989, s 13ff.
17. de Vries 1984, s 10ff, cit s 10.
18. de Vries, s 11.
19. Se t.ex Hannerz 1980, s 63ff; Carter 1983, s 3.
20. Lilja 1989, s 107f.
21. de Vries, s 12.
22. Ibid. Jmf Wirths berömda artikel "Urbanism as a way of life", översatt till svenska under rubriken "Urbanismen som livsform" i Lindberg, G 1971, s 158–175.
23. de Vries, s 12f.
24. "three headed" i orig; ibid. s 12.
25. Om jag tolkat Öhngren 1988 rätt har han samma uppfattning på den här punkten.
26. Samma terminologi hos Öhngren 1984 och 1988, s 217 resp 130 med nära nog identiska formuleringar, samt Nilsson 1989, s 15; jmf även Kingsley Davis artikel i Lindberg, G 1971, s 35f.
27. Lilja 1987, s 17.
28. Braudel 1980, s 25ff; Braudel 1986, s 60ff; Braudel 1988.
29. de Vries, s 8, 9.
30. Ibid. s 13.
31. Lilja 1985a, s 1; Lilja 1985b, s 1, 16.
32. Ett första försök gjordes (se Lilja 1985c) i samband med en föreläsning i Härnösand 1985.
33. Beträffande beräkningsmetoden se "Anmärkningar" till REFERENSER; ovan s 223.
34. Fritzell 1983, s 290.
35. Se referensförteckning; Forssell 1872; Sundqvist 1938, s 263ff och arbetspapper (KrA); jmf Heckscher 1935, s 32ff.
36. Jmf dock Andrén 1985, s 72, som använder förhållandet lantkyrkor/stadskyrkor som en indikation på den medeltida urbaniseringsgraden i Danmark.
37. Se exempelvis Davis 1971 eller Öhngren 1984 resp 1988.
38. Sjoberg 1971, s 51.

39. Lilja 1987, s 17f.
40. Centralitetsfaktorn är givetvis central i stadsgeografin. Se Carter 1981, kap 4 och där anförd litteratur. Även inom modern medeltidsarkeologi, med inriktning på det tidigaste stadsväsendets uppkomst och utveckling, har centralitetsfaktorn spelat en betydelsefull roll. Se exempelvis Andersson 1985; Hyenstrand 1986 och 1989; Blomkvist 1983. Vad den tidigmoderna perioden beträffar kan hänvisas till Åström 1977 (finska städer) samt Degn 1987–89 och Jensen 1983 (danska städer).
41. Cipolla 1968, s 83ff. I de biologiska resonemangen refererar förf R. Pearls "The Biology of Population Growth". (NY 1925).
42. Se exempelvis Wallerstein 1980, s 13ff och där anförd litteratur.
43. de Vries 1984, s 8; För svenska förhållanden se exempelvis Nilsson 1989, s 10f.
44. Braudel 1980, s 27; Braudel 1988, s 8f, 35ff.
45. Hohenberg/Lees 1985, s 7, 9. Författarna citerar siffror över urbaniseringsgraden vilka rör sig från 16 % (1500) till 13 % (1700) för att sedan, inte närmare specificerat i procent, öka något igen under 1700-talet.
46. Hohenberg/Lees, s 103.
47. Överlappningen på 1600-talet kan delvis förklaras av att Hohenberg/Lees räknar med en överhettningssfas i urbaniseringen under ett övergångsskede då de agrara konjunkturen redan vänt nedåt. De Vries periodisering är dessutom styrd av hans val av mätpunkter i femtioårsintervall (1600, 1650, 1700).
48. De Vries räknar med en mycket måttlig höjning av urbaniseringsgraden på endast ett par procent. a.a. s 39.
49. de Vries 1984, s 255–59.
50. Hohenberg/Lees 1985, s 128ff; de Vries 1984, s 244.
51. Hohenberg/Lees bok är organiserad efter tre-fasmodellen i följande tre kapitel: "Part I. The preindustrial age: eleventh to fourteenth centuries.", "Part II. A protoindustrial age: fourteenth to eighteenth centuries." samt "Part III. The industrial age: eighteenth to twentieth centuries.", jmf också s 9. Ang. de Vries, som i huvudsak enbart behandlar den tidigmoderna perioden, se ovan s 202f.
52. de Vries 1984, s 82ff, 167ff, 260ff.
53. Min övers.; endast "potential" hos de Vries (s 154ff).
54. de Vries, s 62.
55. Braudel 1986, s 66f; jmf Nilsson 1989, s 128ff, som analyserar långvägiga rörelser i den moderna (efter 1800) svenska urbaniseringsprocessen.
56. Jmf ovan s 207f.
57. Nilsson 1984, s 64f; Nilsson 1989, s 126ff.
58. Wallerstein 1980, s 303ff.
59. Se exempelvis Odhner 1860, s 38f, 49f; Odhner 1861, s 24ff; Jmf Torstendahl 1964, s 165ff.
60. Sjöberg 1960, s 17, 68ff, cit s 68.
61. Giddens författarskap är omfattande och närmar sig inte sällan det amorfa i begreppsexercis och kritiska kommentarer av föregångare. Jag har inte ambitionen att ge en fullständig eller strikt rättvisande bild av hans teoretiska insatser. Jag inskränker mig till att dra fram några tankegångar av intresse i det här sammanhanget. Följande presentation av strukturteorin bygger på Giddens 1979 och 1984. Jmf också Söderberg 1988, s 61ff.
62. Giddens 1979, s 1ff, cit s 3.
63. Ibid. s 55.
64. Ibid. s 18.
65. Giddens 1979, s 66 (fig 2.2), 96, 106ff; Giddens 1984, s 16ff, 373ff.
66. Giddens 1979, s 71, 73, 76ff; Giddens 1984, s 14ff, 256ff.
67. Giddens 1979, s 55f, 59, 91ff; Giddens 1984, s 258.
68. Heckscher 1923, s 328ff; Ericsson 1977, s 109ff.

69. Ericsson 1977, s 130; Lilja 1985b, s 9ff. Det var framför allt stadsgrundningarna från 1640- och 1650-talen som kom att förbli påtagligt mindre än de äldre städerna. Det är mycket som talar för att betingelserna för stadsgrundningar hade försämrats vid den tiden.
70. Lindberg, F 1937; Ericsson 1982, s 349f; Ranta 1987, s 62, 112.